Prof. Dr. Adnan Demircan

Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna

BEYAN

Adnan Demircan, 1964 yılında Mardin'in Ömerli ilçesinde doğdu. 1987'de Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslâm Tarihi ve Uygarlığı Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladı. 1989 yılında Yüksek Lisansı, 1994 yılında aynı Enstitüde Doktorayı bitirdi.

Ocak 1992'de Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne İslâm Tarihi Araştırma Görevlisi, 1994 yılında Yardımcı Doçent olarak atandı; Ekim 1996'da Doçent, Şubat 2003'te Profesör oldu.

Çalışmalarını İslâm Tarihinin ilk dönem siyasî tarihi, özellikle de muhalif gruplar üzerine yoğunlaştıran Demircan'ın yayımlanmış birçok kitabı ve makalesi bulunmaktadır

Yayımlanmış Kitapları:

1. *Hz. Peygamber Devrinde Münafıklar*, Esra Yayınları, Konya 1996.
2. *Haricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
3. *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
4. *İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
5. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
6. *Çağdaş Haricîlik Düşüncesi* (Ahmed M. A. Celi'den çeviri), Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
7. *Nebevî Direniş Hicret*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
8. *Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
9. *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
10. *Cumhuriyet Dönemi (1923-2001) İslâm Tarihi ve Medeniyeti Çalışmaları (Bir Bibliyografya Denemesi)* www.harran.edu.tr/ilahiyat/demircan.htm.
11. *Nehcü'l-belâğa* (Arapça'dan çeviri), Beyan Yayınları, İstanbul 2006 (2. Basım, Beyan Yayınları, İstanbul 2007).
12. *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008
13. *Kızların Gömülerek Öldürülmesi ve Çok Kadınla Evlilik*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

web: www.harran.edu.tr/ilahiyat/demircan.htm
e-mail: ademircan@harran.edu.tr, ademircan@hotmail.com

Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, Beyan Yayınları'nın 516. kitabı olarak yayına hazırlandı; dizgi ve sayfa düzeni Osman Arpaçukuru, kapak düzeni Yazıevi, baskı ve cilt Ravza tarafından gerçekleştirildi ve Eylül 2009'da İstanbul'da yayımlandı.

ISBN 978-975-473-483-6

Yayınevi Sertifika No: 0107-34-007314

BEYAN YAYINLARI Ankara Cad. 49 • 34112 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: +90. 212. 512 76 97 - Tel-Faks: 526 50 10
www. beyanyayinlari. com
bilgi@beyanyayinlari. com

Prof. Dr. Adnan Demircan

Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna

BEYAN

Nebevî toplumun altın nesline...
Çağdaş altın neslin özlemini duyanlara...

İçindekiler

Önsöz, 9

Giriş, 15

A. Kabileden Ümmete, 28

1. Kabile ve Kabilecilik, 28
2. İslâm Kardeşliği, 36
3. Aile Yapısı, 47
4. Evlilik ve Boşanma, 49
5. Kadınlar, 55
6. Kôleler, 59

B. Şirkten Tevhide, 36

1. Putperestlik, 66
   a. Putperestliğin Arabistan'da Yayılması, 69
   b. Putperestlerde İnanç ve İbadet, 72
   c. Putperest Araplarda İbadet, 74
   d. Putlara Saygı, 76
   e. Arapların Putları ve Mâbetleri, 76
   f. Putperestlerin Din Anlayışı, 79
   g. Mekke'de Din-Ticaret İlişkisi, 79
2. Arabistan'daki Diğer Önemli Dinler, 80
3. Haniflik, 83
4. Esenlik Dini İslâm, 86

C. Kaostan İstikrara, 93

1. Cahiliye Siyaseti, 93
2. İslâm Siyaseti, 96

D. Sömürüden Sosyal Adalete, 100

1. Cahiliyede Ekonomi, 100
2. Hz. Peygamber Döneminde Ekonomi, 106

E. Cehaletten Bilgiye, 110

1. Cahiliyede İlim ve Kültür, 110
2. İslâm'ın İlme Verdiği Değer, 112

Sonuç, 115

Bibliyografya, 121

İndeks, 125

Önsöz

İslâm, dünya gündemindeki önemli yerini hâlâ korumakta ve -bize göre- insanlık için yegâne alternatif olmaya devam etmektedir. Yaşadığımız günler, aynı zamanda medeniyet çatışmalarının gündemde tutulmaya çalışıldığı ve Batı medeniyetinin yaramaz çocuklarının kendilerine düşman olarak İslâm'ı belirleme gayreti içine girdikleri bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu arada hem Hz. Peygamber'in (s) şahsına, hem uygulamalarına, hem de İslâm'ın temel kaynaklarına yönelik olumsuz değerlendirmeler ve zaman zaman da saldırılar yapılmaktadır. Bu olumsuz yaklaşımlar sebebiyle, İslâm'ın doğduğu dönemi ve İslâm Peygamberi'nin hayatını anlamaya yönelik bilimsel çalışmalara duyulan ihtiyaç artarak devam etmektedir.

Elinizdeki kısa kitap, Hz. Peygamber'in inşa ettiği toplumu, geçmişiyle karşılaştırarak anlamak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu satırların yazarı, Hz. Peygamber'in getirdiği dinin insanlık tarihinde nasıl bir yere sahip olduğunu ve insanlığa neler getirdiğini anlayabilmek için, İslâm'ın doğuşundan hemen önceki Arap toplumunu, özellikle de Hicaz bölgesi Araplarını iyi tanımak gerektiğini düşünmektedir.

Yeri gelmişken şunu da ifade edelim ki, İslâm bireysel ve toplumsal hayatın birçok alanıyla ilgili pek çok yenilikler getirmiş olmakla birlikte Arapların tarihini, parçalayarak anlamak doğru değildir. Geçmişiyle ilişkisini göz önünde bulundurmadan

Hz. Peygamber dönemini ele almak; onu, dönemini ve mücadelesini anlamayı zorlaştırır. Hz. Muhammed'in (s) Mekke'de temellerini atarak Medine'de hayata geçirdiği sosyal yapıyı, tarihsel açıdan Arap toplumunun devamı olarak değerlendirmek, Hz. Peygamber'in yaptıklarını doğru bir şekilde çözümlemek için de gereklidir.

Hz. Muhammed'e gelen vahiy, insanın Allah'a olan inancını şirk unsurlarından arındıran bir akideyi teklif ederken, aynı zamanda bireysel ve toplumsal hayata ilişkin kuralların düzenlenmesini de hedefliyordu. Çünkü "İlahî Din", inancı bireye benimsetmekle yetinmez; aynı zamanda Allah'ın sınırlarını çizdiği ahlakî kuralların birey ve toplum hayatında yaşanmasını da ister. Din, sadece birey ile Allah arasındaki ilişkiyi düzenlemekle kalmaz; bireyle diğer insanlar ve bireyle eşya arasındaki ilişkiyi de düzenler. Mümin, Allah'ın hakkına riayet ederken, diğer insanların, hayvanların, bitkilerin, görünen ya da görünmeyen varlıkların haklarını da gözetir. Örneğin mümin, mülkiyeti kendisine ait olsa bile hiçbir şeyi israf edemez; hiçbir şeyde aşırıya gidemez. Bir müminin israfı, dinî anlayışıyla bağdaştırması düşünülemez. İsrafın haram olması dinî-ahlakî bir kuraldır; ama bu kuralın sadece bilinip kabul edilmesi değil, müminin hayatında karşılık bulması da beklenir.

Hz. Peygamber, bir taraftan kendisine gönderilen vahyi insanlara aktarırken, diğer taraftan hem dinî emirleri yerine getiriyor; hem de müminlerin, vahyedilenleri bireysel ve toplumsal hayatlarında yaşaması için çaba harcıyordu. Onun çabaları, ömrünün önemli yıllarını sıkıntılar içinde geçirmesine neden oldu, ama yılmadı. Bazı iyi âdetlere sahip olmakla birlikte, sosyal yapısı adaletsizlik doğurmaya müsait olan, bu sebeple birçok kötülüğü de içinde barındıran bir topluma, yeni dine göre şekil vermeye çalıştı. Özellikle toplumun hayat felsefesini değiştirmeye

önem verdi. Daha önce Arap, kabilesi için yaşarken artık inancı için yaşamaya başladı. Bu durum, bir anlamda Arab'ın özgürleşmesine ve bireysel kimliğine kavuşmasına imkân tanıdı. Bazıları tarafından iddia edildiği gibi Allah'a kulluk, bireyin kimliğini ortadan kaldırıp kişiliksiz hale getirmiyor; aksine Allah'ın dışında kalan bütün varlıklara (mâsivâya) karşı özgürleşmesine olanak tanıyordu. Allah'a karşı özgür olmak ise hakikatte mümkün değildir. İslâm'ın hedeflediği Müslüman birey için dünyada Allah rızasını kazanmaktan daha önemli bir şey yoktur. Bu sebeple çıkar beklentisiyle kişiliğini ezdirmez. Dünya metaı için yalan söylemez; onurunu çiğnetmez, başkalarının onuruyla oynamaz; zulmetmez ve zalimlere yardım etmez. Daha önce kabilesinin gelenekleri içinde kendini hür sanan Arab'a, hiçbir kulun önünde boyun eğmemesi ve hiçbir kuldan da boyun eğmesini istememesi öğretildi.

Hz. Peygamber tebliğe başladığı zaman Araplar, kabileler halinde yaşayan, geleneklerine bağlı, inanç bakımından da çoğunluğu putperest olan bir kavimdi. Arab'ın yaşamı, büyük ölçüde kabilesine bağlıydı. Kabilesi güçlüyse o da güçlüydü ve yaşama hakkı vardı; kabilesi zayıfsa her an başına bir felaketin gelmesi mümkündü. Gelenekler, kabilenin ortak mirası; din ise kabilenin diniydi. Nitekim Araplar, taptıkları putlar arasında en fazla kendi kabilelerinin putuna saygı gösteriyorlardı. Böyle bir toplumda genel geçer kuralları değiştirmek çok güçtü.

Hz. Peygamber, sosyal hayata ilişmeyen bir inanç teklif etseydi, muhtemelen büyük bir tepkiyle karşılaşmazdı. Hatta belki de birçok Arap, ona gelen Kur'ân'ın edebî etkisine kapılarak söylediklerini kabul edebilirdi; ancak sorun sadece yeni dini kabul etmek değil, onun gerektirdiği yaşam tarzını benimsemekti. Yeni dinin yaşam tarzı ile Cahiliye toplumunun yaşam tarzı arasında temel bazı farklılıklar, çelişkiler ve çatışmalar vardı. Bundan do-

layı Arap toplumuna yeni dini kabul ettirmek zor olduğu gibi bu toplumun geleneklerini ve yaşam tarzını değiştirmek de zor olmuştur.

Resûlullah (s), kendisine gelen vahyi insanlara bildirmenin yanı sıra Arap toplumunu yeniden yapılandırmış; ona eskisinden farklı bir şekil vermek için büyük çaba harcamıştır; ancak kaynaklarımızdaki tasvirlerin bir kısmı, Cahiliye dönemi hakkında olumsuz bir tablo çizmekte, âdeta geçmiş karalanarak Hz. Peygamber dönemi yüceltilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada Hz. Peygamber dönemi, Cahiliye toplumuyla karşılaştırılarak iki toplumun varoluş felsefesi, hedefleri ve yapıları arasındaki farklar ve benzerlikler gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, Cahiliye dönemini kötüleyerek Hz. Peygamber dönemini göklere çıkarma amacı güdülmemiş; kaynaklarda Cahiliye ile ilgili yer alan kimi bilgilerin tarafgirlikle şekillendiği dikkate alınmıştır. Çünkü geçmişe giderek Cahiliye dönemiyle hesaplaşma niyetinde değiliz; amacımız olup bitenleri doğru bir şekilde anlamaktır. Biz, Cahiliye döneminin ve Müslüman olan diğer milletlerin kadim kültürlerinin İslâm dininin tarihsel serüveni üzerindeki etkisini göz ardı etmeye karşıyız. İslâm, Cahiliyeye ait birçok âdeti ve uygulamayı bazen ıslah ederek, bazen de olduğu gibi kabul ettiğine göre, Cahiliye olarak tavsif ettiğimiz dönemin bir çırpıda silinip atılacak ya da ihmal edilecek bir zaman dilimi olmadığı anlaşılacaktır.

Bu konuda daha uzun ve kapsamlı bir çalışma hazırlamak da mümkündü; ancak amacımız, sürekli zamanı olmamaktan yakınan ve kitap okumaya ilgisi asgari düzeye inmiş olan günümüz insanına özlü bir tasvir sunmaktır.

Son olarak kitabı yayımlanmadan okuyarak katkıda bulunan değerli arkadaşlarım Prof. Dr. Ali BAKKAL, Prof. Dr. Yusuf

Ziya KESKİN, Doç. Dr. Hikmet AKDEMİR ve öğrencim Ömer SABUNCU'ya teşekkür ederim.

Erdemli şehirde, erdemli toplum içinde, Allah'ın rızasını kazanmayı amaçlayan erdemli insanlar olarak yaşamak ve geleceğimizi erdemli haleflere emanet edebilmek dileğiyle...

Adnan DEMİRCAN

Hz. Peygamber'in İslâm dinini tebliğle görevlendirildiği sıralarda insanlığın, dünyanın diğer bölgelerinde de ahlakî ve dinî açıdan büyük bir çöküntü içinde bulunduğu, bu sebeple yeni baştan bir öğretime tabi tutulmaya ihtiyacı olduğu ifade edilir.[1] Yahudilerde bir Mesih beklentisi olduğu gibi Hıristiyanlarda da Hz. İsa'nın dünyaya dönüp yeryüzünü adaletle dolduracağı inancı vardı. Bunun, zaman zaman din adamları ya da bu dinlere bağlı insanlar tarafından gündeme getirilmiş olmasını garipsememek gerekir. Kaynaklarımızda Yahudilerin, yakında gelecek olan Peygamber'in önderliğinde Medineli Araplarla savaşacaklarından söz ederek onları tehdit ettikleri ifade edilir.[2]

Arabistan'ın İslâm öncesi dönemini tanımlamak üzere kullanılan Cahiliye kavramına eski sözlüklerde ilmin zıddı olarak "bilgisizlik" anlamı verilmekte, Cahiliye çağına da "bilgisizlik çağı" denilmektedir. Çağdaş araştırmacıların çoğu farklı bir yaklaşım ortaya koyarak eski Arap şiirinde cehlin, ilmin zıddı olarak da kullanılmakla birlikte bunun kelimenin ikinci derecedeki anlamı olduğunu ifade ederler. Buna göre "cehl" kelimesinin asıl karşıtı "hilm" olup cahilin "azgın, arzularının esiri, hayvanî içgüdülerine göre davranan, vahşi, şiddet taraftarı ve aceleci bir karakte-

1 Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 18.

2 İbn Hişâm, I, 231.

re sahip kimse" olduğu ifade edilir.[3] İslâm'dan önce cehl, insanın şahsî bir vasfı kabul edilmekte, zıddı olan hilm ise çoğunlukla ahmaklık ve budalalık sayılmaktadır.[4] İslâm kültüründe Cahiliye, dinî, ahlakî, sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel alandaki yozlaşmayı ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Zira bu dönemdeki hayat tarzı, güçlünün haklı olduğu bir düzen meydana getirmişti. Kuvvetin hâkim olduğu yerde akl-ı selimin yönlendirici etkisinden söz edilemez.

Cahiliye kelimesi, Medine döneminde nazil olan dört ayette yer almıştır. Bu ayetlerin ilkinde münafıkların Allah hakkındaki yanlış düşünceleri Cahiliye zannına [*zannü'l-câhiliyye*][5] benzetilmiştir. İkinci ayette Hz. Peygamber'in hanımları Cahiliye kadınları gibi açılıp saçılmamaları [*teberrucü'l-câhiliyyeti'l-ûlâ*][6] hususunda uyarılmaktadır. Üçüncü ayette Cahiliye taassubu [*hamiyyetü'l-câhiliyye*][7] üzerinde durulmakta; dördüncü ayette ise Cahiliye idaresine [*hukmü'l-câhiliyye*][8] dikkat çekilmektedir.[9]

Bu çalışmamızda Cahiliye dönemiyle daha çok İslâm'ın doğduğu asrı, coğrafya olarak da Arabistan'ın Hicaz bölgesini kastediyoruz. Hicaz'ın Mekke, Medine (Yesrib) ve Tâif olmak üzere üç önemli kenti vardı. Bunların dışında daha küçük yerleşim yerleri ve önemli bir göçebe nüfus da mevcuttu.

3 Bk. Tülücü, s. 279-281; Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17.

4 Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 18.

5 "...*Kendi canlarının kaygısına düşmüş bir grup da, Allah'a karşı haksız yere Cahiliye devrindekine benzer düşüncelere kapılıyorlardı...*" (*Âl-i İmrân* 3/154).

6 "*[Ey Peygamber hanımları!] Evlerinizde oturun, eski Cahiliye âdetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın...*" (*Ahzâb* 33/33).

7 "*O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, Cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi...*" (*Feth* 48/26).

8 "*Yoksa onlar Cahiliye idaresini mi arıyorlar?..*" (*Mâide* 5/50).

9 Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17.

Hz. Muhammed'in ilk muhatapları, Mekke'de yaşayan Kuzey Araplarının önemli kollarından biri olan Kureyş kabilesidir. Tâif'te Kureyş ile iyi ilişkiler içinde olan Kuzeyli Sakîf kabilesi yaşıyordu. Medine'de ise Yemen kökenli, ataları Kahtânîlerden iki kardeş kabile olan Evs ve Hazrec oturuyordu. Aynı dönemde başta Medine olmak üzere Hicaz bölgesinin Kuzeyinde Yahudiler yaşıyordu. Hicaz'ın çeşitli yerlerine dağılmış az sayıda Hıristiyan da vardı. Bunların birkaçı Kureyşli Araplar olarak Mekke'de yaşıyordu. Farklı dinî tercihlerin mevcudiyetini dikkate alırsak Hicaz'da dinî açıdan tekdüze bir yaşamın olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte putperest Arapların, ne -bölgede az çok varlık gösteren- Yahudiliğe, ne Hıristiyanlığa, ne de yeni bir dine karşı koyacak entelektüel birikimleri vardı.

Rivayetlere göre Mekke ve civarında akidevî, sosyal ve siyasî yozlaşmışlık had safhadaydı. Özellikle güçlünün hâkimiyetine dayanan sosyal yapı, mazlumun haklarını korumaya yönelik mekanizmalar zayıfladığı için bir zulüm haline dönüşen uygulamalara sebebiyet veriyordu. Mekke'deki yozlaşmanın Ficâr savaşlarından sonra arttığı söylenir. Ficâr savaşları, Kureyş ile Huzâa kabileleri arasında Cahiliye döneminde haram aylarda[10] meydana

10 Haram aylar, Receb, Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem ayları olup, kamerî takvimin 7, 11, 12 ve 1. aylarıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan, "*Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaş büyük bir günahtır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük günahtır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar; güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir; orada sürekli kalacaklardır.*" (*Bakara* 2/217) ayeti, haram aylarda savaşmanın günah olduğu şeklindeki Arapların inancını onaylamakta, ancak müşriklerin bu hususta Müslümanlara yaptıkları eleştirilerle kendi tutumları arasındaki çelişkilere işaret etmektedir. Ayet, istihbarat toplamak

gelen bir dizi savaştı. Bu savaşların haram aylarda yapılmış olması, toplumsal uzlaşıyla, gerek ticarî, gerekse dinî gerekçelerle saldırmazlık dönemi olarak belirlenmiş zamanlara, dolayısıyla mukaddesata duyulan saygının zarar görmesine neden olmuştur. Neticede, daha peygamberlikten önce Mekke'nin ileri gelenlerinden bazıları, gidişatın iyi olmadığını gördükleri için Hilfu'l-fudûl[11] denen toplumsal sözleşmeyi hayata geçirmeye gereksinim duymuşlardı. Bazı Kureyş kabilelerinin destekledikleri bu sözleşmeye taraf olanların, caydırıcı yaptırım gücü yoktu; ancak haksızlık yapan insanlar üzerinde sosyal bir baskı meydana getirerek önemli başarılar elde edilmişti. Hz. Muhammed, genç yaşına rağmen bu grubun içinde yer almış ve etkin bir üye olarak faaliyetlere katılmıştır.

Hz. Muhammed, kendisine peygamberlik verilmeden önce sade bir hayat yaşayan ve liderlik iddiası olmayan bir insandı. Daha doğmadan babasını yitirmişti. Çocukluğunun büyük bir kısmını ve gençlik yıllarını amcası Ebû Tâlib'in bakımı altında, sıkıntı içinde geçirdi. Hz. Hatice ile evleninceye kadar da maddî sıkıntı içinde yaşamaya devam etti. Evlilikten sonra Hz.

amacıyla görevlendirildiği halde haram aylarda Amr b. el-Hadramî'ye saldıran Abdullah b. Cahş ve birkaç arkadaşlarının dinî bir değer olarak haram aylara saygı göstermedikleri iddiasıyla Müslümanlara yönelik saldırılar üzerine nazil olmuş; haram aylarda savaşmanın yanlışlığının yanı sıra müşriklerin tutumunun eleştirisine özellikle vurgu yapılmıştır.

11 Şehrin ilk sakinleri olan Cürhümlülerden, Fadl/Fudayl isimli üç kişinin kendi aralarında mazlumların haklarını zalimlerden almak üzere ahitleşmelerinden dolayı bu anlaşmaya "Fadllann yemini" anlamında Hilfu'l-fudûl dendiği ya da bir rivayete göre Hilfu'l-mutayyebûn ve Hilfu'l-ahlâf'tan daha üstün olduğu, Kureyşliler onu "Bu bir fazilet (fudûl) yeminidir." diye niteledikleri veya haksız yere alınan fazla şeyler (fudûl) sahiplerine iade edildiği için bu isim verilmiştir (Hamidullah, "Hilfu'l-fudûl, *DİA*, XVIII, 31).

Hatice'nin mallarını yöneterek nispeten rahat bir hayat yaşamaya başladı. Peygamberlikten önce Hâşimoğullarına mensup, sade bir Mekkeli olarak yaşıyordu. Allah ve varlık hakkında bilgi birikimine sahip bir toplumda yaşamadığı gibi nübüvvet konusunda yeterli bilgisi yoktu. Kur'ân'da onun peygamberlikten önce kitap, iman nedir bilmediği[12] ve okuma yazması olmayan ümmî bir insan olduğu[13] ifade edilir.

Hz. Muhammed peygamber olduktan sonra, Arapları yeni dine davet ederken zaman zaman onların gelecekte büyük başarılar elde edeceklerini söylüyordu;[14] ancak bunun için kendilerine önerdiği şey, eski yaşamlarını terk ederek Allah'a itaat etmek, böylece toplumsal birlik ve beraberliği sağlamaktı. Kabile ilişkilerini esas almayan bu çağrı ile toplum ilişkilerinde yeni bir öncül öneriliyordu. O da İslâm inancıydı. Artık doğrunun ölçüsü kabilenin çıkarları ve dolayısıyla bu çıkarlar çerçevesinde ortaya çıkan gelenekler değil, doğrudan hak ve adaletin kaynağı olan yeni dindi.

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber, başlangıçtan itibaren sosyal hedefleri de olan bir din teklifinde bulunuyordu. Bu dinin en önemli hedeflerinden biri, toplumsal değişimi gerçekleştirmekti.

12 *"İşte sana da, emrimizle, bir ruh (kalpleri dirilten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi, kendisiyle doğru yola eriştireceğimiz bir nur yaptık. Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun; göklerdeki ve yerdeki her şeyin sahibi olan Allah'ın yoluna. İyi bilin ki, bütün işler sonunda Allah'a döner."* (Şura 42/52-53).

13 *A'râf* 7/157, 158; *Ankebût* 29/48.

14 Hz. Peygamber, hem Mekke döneminde hem de Medîne döneminde zaman zaman yaptığı konuşmalarda Bizans ve İran'a galip geleceklerine dair sözler söylediğinde buralara hâkim olmanın o dönem insanı için hayali bile güç bir durum olduğu muhakkaktır. Bu sözler, Hendek muhasarası sırasında söylendiğinde inanç problemi yaşayanlar buna inanmadıkları anlamına gelen ifadeler kullanmışlardı.

Sözünü ettiğimiz toplumsal değişim, siyasal değişimi de beraberinde getirmiştir.

Hz. Peygamber'in tebliğe başladığı dönemde Kureyş'le mücadelesinin çeşitli boyutları vardı. Bu mücadelenin dinî, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili hedefleri bulunuyordu; ancak bu dönemde meydana gelen gelişmelerde inancın en büyük rolü oynadığını unutmamak gerekir. Zira yeni dinin tebliğ edilmeye başlanmasıyla beraber inancın etkisi, zamana göre farklılık arz etmesine rağmen, her alanda kendisini hissettiriyordu. Bu sebeple Hz. Peygamber'in mücadelesini ve sonraki dönemleri anlamaya çalışırken dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri, inanç faktörünün gelişmeler üzerindeki etkisidir.

Yeni din, Arapların -özü itibarıyla tevhit akidesine ters düşen- yaşam biçimini ortadan kaldırmayı hedeflemekteydi. Hz. Muhammed'in, İslâm'ı tebliğle başlayan önemli bir sosyal değişimin sinyallerini verdiğini söylemeliyiz. Evet, Peygamber başlarda gelen vahiyle tevhide vurgu yapmıştır; ancak inanç, insan yaşamının her alanında az ya da çok etkili olan bir olgudur. İşte Hz. Peygamber, putperestleri Allah'ı birlemeye davet ederken, putlarına tapınma ve onları kutsama üzerine kurulan bir yaşamı bırakmaya da çağrıda bulunuyordu. Esasında Hz. Peygamber'in bir tek hedefi vardı. O da şirki ortadan kaldırmaktı. Kuşkusuz şirkin ortadan kaldırılması, sadece bazı akidevî düzenlemelerin yapılmasıyla sağlanamazdı. Bunun için top yekün bir yaşam tarzının değiştirilmesi gerekiyordu.

Hz. Muhammed'in peygamber olmasıyla beraber, Mekke'den başlayarak Arap toplumunda büyük bir değişim yaşandı. Arap toplumunun kabile ilişkilerine dayalı bir yaşam tarzından (kabile asabiyetinden), inanç ilişkilerinin belirleyici olduğu bir yaşam tarzına (akide asabiyetine) geçiş süreci, toplumda meydana getirdiği etkiler açısından ele alındığında büyük bir devrim-

dir. Toplumların normal koşullar altında böyle bir dönüşüm süreci uzun zaman alır ve büyük sancılarla mümkün olabilirdi. Oysa Hz. Muhammed kısa bir zamanda, üstelik sosyal dönüşümün doğurduğu çatışmalara rağmen hayret edilecek kadar az sayıda insan kaybıyla böyle bir devrimi başardı. Hz. Peygamber, nübüvvetin başlangıcından vefatına kadar geçen 23 yıllık sürede, Kureyşli düşmanlarıyla sadece dört yıl savaş hali yaşamış; bütün baskı ve saldırılara rağmen çoğu zaman sabretmeyi de bir mücadele yöntemi olarak kullanmıştır.[15] Savaşların devam ettiği dönemde çatışmalarda düşmanlardan hayatlarını kaybedenlerin sayısı yaklaşık 250 kişidir.[16] Bu arada askerî amaçlı birçok seferin yapıldığını dikkate aldığımızda sözü edilen rakamın küçüklüğü daha iyi anlaşılacaktır. Üstelik putperestlerin Hz. Peygamber'e ve ona uyanlara karşı giriştikleri ve zaman zaman fiilî saldırılara dönüşen baskılara bakarak o günkü gelenek açısından, kendisinin de intikam almaya teşebbüs etmesi çok garipsenmezdi; fakat o, en güçlü olduğu zamanlarda bile düşmanlarına karşı affedici olarak gönülleri fethetmeyi yeğledi. Zira Hz. Peygamber, insanlara kin ve düşmanlıkla muamele etmek isteyen ve onlara düşmanlık aşılayan bir insan değildi. Onun amacı, insanı dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak yolu öğretmekti. Mücadelesini hiçbir zaman kişiselleştirmedi ve düşmanlarına karşı affedici oldu. Böylelikle insanlığa çok güzel bir örnek bıraktı.

15 Hz. Peygamber, Mekke'de bulunduğu süre içinde çeşitli baskılara maruz kalmasına rağmen savaşa ancak Medine'ye hicretten iki yıl sonra izin verilmiştir. Mekkeli müşriklerle savaş ortamı 6. yılda yapılan Hudeybiye musalahasıyla sona ermiş; bu saldırmazlık anlaşması iki yıl uygulamada kalmış; nihayet h. 8'de Mekke fethedilmiştir. Hz. Peygamber'in gerek Hudeybiye ortamında, gerekse Mekke'nin fethinden sonra dış hedeflere karşı gerçekleştirdiği seferler de mevcuttur.

16 Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, s. 20-21.

Hz. Peygamber, risaletin başından itibaren İslâm inanç ilkelerini toplumsal hayatlarında yaşayan bir ümmet oluşturma çabası içine girdi. Akideye dayalı ilişkiler geliştiren ilk İslâm toplumunun temeli risâletle birlikte atıldı. Hz. Peygamber'in gönderildiği, geleneklerine bağlı olan Arap toplumunu değiştirmek, kabilelere bölünmüş ve parçalanmış bu toplumu bir ülkü etrafında birleştirmek, büyük bir emek gerektiriyordu. Onu bekleyen işin zorluğu, ortadaydı. O, sadece inanç alanındaki yozlaşmayı düzeltmeyecek; aynı zamanda Cahiliye döneminin yaşam şeklinden ve inançlarından kaynaklanan her türlü bozulmayla da mücadele edecekti. Zira inanç ile hayat arasında koparılamayan bir ilişki vardır. İnancın yüzü daima hayata dönüktür.

Kureyşlilerin kendi aralarındaki kabile ilişkileri ve çatışmaları, bir taraftan Hz. Peygamber'in işini zorlaştırırken, diğer taraftan putperestlerin ona karşı etkili tedbirler almalarını ve aldıkları kararları uygulamalarını engelliyordu. Putperestlerin büyük kısmı kabile bağlılığının gereği olarak Hz. Peygamber'i, tebliğe başlar başlamaz reddetti. Zira onun getirdiği inancı kabul etmeleri, Hâşimoğulları'nın hâkimiyetini tanımaları anlamına geliyordu. Hâşimoğulları'nı tanımak ise kendi siyasî ve sosyal konumlarını inkâr etmeleri demekti. Kısaca putperestlerin Hz. Peygamber'i geç kabul etmelerindeki en önemli etken, İslâm'ı etki altında kalmadan değerlendirmelerine engel olan kabile taassubuydu. Bu taassubun tebliğ açısından yararlı tarafları da yok değildi. Nitekim Hz. Peygamber'in akrabaları, başka kabilelerden ona gelebilecek zararları defetmek için epey gayret gösterdiler. Bu hususta özellikle Ebû Tâlib'in büyük çaba harcadığı hatırlanmalıdır. O, Müslümanlığı kabul etmediği halde kendisini ve ailesini baskıya maruz bırakan tedbirlere rağmen yeğenini korumaktan geri durmadı.

Hz. Peygamber, tebliğe başladığında Kureyş'in ileri gelenle-

rinin yeni dini kabul etmelerini umuyordu. Onların Müslüman olmasıyla kabilelerinin Müslümanlığı kabul etmeleri kolay olacaktı. Ancak kendisinden yaşça büyük olan liderlerden farklı seviyelerde de olsa tepki gördü. Hz. Peygamber'e inanan ilk Müslümanların hemen hepsi yaşça kendisinden küçüktü. Zira kabileci toplumlarda -yaş, hayat tecrübesinin, dolayısıyla bilgili olmanın göstergelerinden biri kabul edildiği için- yaşça büyük olan insanların kendilerinden küçüklerin getirdikleri yenilikleri kabul etmeleri pek kolay olmazdı. Nitekim Araplarda da yaş, tecrübe ve bilginin göstergelerinden biri kabul ediliyordu. Bir bakıma kendilerini Hz. Peygamber'den daha tecrübeli ve bilgili görüyorlardı. Putperestlere göre bir kitabın gönderilmesi söz konusu idiyse Mekke ve Tâif'in ileri gelenlerinden birisine gelmesi gerekmez miydi?[17] Hz. Peygamber'den yaşça büyük insanların bir kısmının kabile lideri olması, onların sosyal, ekonomik ve siyasî statülerine zarar verebilecek yeni dini kabul etmelerinin önünde önemli bir engel oluşturuyordu.

Mekkeli putperestler, statülerini sarsan ve inançlarını gayr-ı meşru sayan yeni bir dinin tebliğ edilmesine ve özellikle gençler arasında ilgiyle karşılanmasına sessiz kalmayarak Hz. Peygamber'e yönelen ilgiyi azaltmak amacıyla çeşitli yöntemler kullandılar. Kendi kabilelerinden bir baskıya maruz kalmamışlarsa Kureyş'in ileri gelen kabilelerine mensup Müslümanların durumu daha iyiydi. Zira kabilelerinden olmayan kimseler bunlara dokunmayı göze alamazdı. İşkence görenler, çoğunlukla köle, zayıf ve kimsesiz Müslümanlardı.

Mekkeli putperestlerin Kur'ân'ın önerdiği inanç sistemine karşı en önemli savunmaları, atalarının inancına bağlılıklarını

17 "*'Bu Kur'ân iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!' dediler.*" (*Zuhruf* 43/31).

ifade etmeleriydi. Kur'ân, onların bu gerekçelerini birçok ayette eleştirmiştir.[18] Kur'ân, hem putperestlerin savunmalarını tenkit etmiş; hem de geçmiş ümmetlerin putlara tapmalarını atalarının da böyle yapmalarına dayandırdığına işaret ederek eleştiri getirmiştir. Kur'ân'ın özellikle vurguladığı şey, tutuculuğa eleştiridir. Putperestlerin ataları sapıktı; nesillerine de sapıklığı miras bırakmışlardı. Öyleyse yeni nesiller, bu putlara tapma meselesinde atalarıyla ilişkiyi koparmalıdırlar. Bunun anlamı, İslâmî davetin yeni nesillere, özellikle geleceğin yetişkinleri gençlere yönelmesidir. Zira bütün davetler, daima geleceğe yönelir.[19] Neticede putperestlerin savunmaları, gençlerin yeni dini tercih etmelerini engelleyebilecek türden bir argüman değildi.

Hz. Muhammed'in putperestlerin ileri gelenleriyle çatışması, çok erken dönemde başladı. Başlarda İslâm'ın kabulünü gerginlik olmaksızın yumuşaklıkla sağlamak istediği açıktır. O, Mekke döneminin sonuna kadar vahyin yol göstericiliğinde sabretme yolunu tercih etmiş; fakat bu sabır ve yumuşaklık, beraberinde putperestlerin putlarına ve inançlarına saygı duymayı asla barındırmamıştır. Putlar, saygı duyulmaya layık olmayan, ne kendilerine ne de başkalarına yararları ya da zararları dokunan varlıklardır. Bu sebeple hiçbir zaman Allah'ın yanında ya da aşağısında otorite olarak tanınmamış; hatta tebliğin başlamasından bir süre sonra putperestlerin putları ismen zikredilerek tenkit edilmiştir.[20] Hz. Peygamber'e putlar hakkındaki görüşünü değiştirmesine yönelik çeşitli öneriler ve baskılar yapıldıysa da o, bunların hiçbirisini kabul etmemiştir.

18 Bk. *Bakara* 2/170; *Mâide* 5/104; *A'râf* 7/28; *Zuhruf* 43/22-24.

19 Bk. Cabiri, s. 135-136.

20 "*Lât ve Uzza'ya ve diğer üçüncüsü Menât'a ne dersiniz? Erkek size de, dişi O'na mı? Öyle ise bu çok insafsızca bir paylaştırmadır.*" (*Necm* 53/19-22).

Hz. Muhammed'e inen ilk ayetler, özellikle inanç konuları, ahiret hayatı, cennet ve cehennem tasvirleri üzerinde duruyordu. Çünkü Mekke putperestleri genellikle ahiret hayatına ve dirilmeye inanmıyorlardı. Oysa ahirete ve son yargıya iman etme, dünya hayatının anlamlandırılması için çok büyük önem taşımaktadır. Yüce Allah'ın, dirilişten sonra insanlara dünyada yaptıklarının karşılığını verme şeklinde tecelli edecek olan mutlak adaletine inanç, kişiyi dünyada kötülük yapmaktan alıkoyan en önemli etkendir. Bu inanç hem gelenek, kanun ve kurallarla getirilen denetimin ahlakî temelini oluşturur; hem de yalnız başına olduğu zamanlarda bile insan üzerinde manevî bir denetim meydana getirir.

Arap toplumunun kabile yapısı, İslâm'ın doğuşuyla birlikte çatlamaya başladı. İslâmî çağrının Mekke döneminden itibaren, doruğunda Hz. Peygamber'in (s), çevresinde Sahabenin yer aldığı yeni bir sosyal piramit oluşmaya başladı. Sahabe, İslâm'a hizmette ilk Müslümanlar olarak büyük bir rol üstlendiler.[21] Bunların çoğu genç sayılabilecek yaşlarda, idealist ve Hz. Peygamber'in getirdiği dine bağlılıklarında dünyevî bir çıkar gütmeyen fedakâr insanlardı.[22] İnsanların ekseriyetinin Hz. Peygamber'in çevresinden uzaklaştığı bir dönemde vücutlarını onun davasına siper etmekten geri durmadılar. Oysa kişinin mümin olduğunu açıklamasının beraberinde birçok sıkıntıları getirdiği bir ortamda Hz. Muhammed'in yanında durmak kolay değildi.

Mekke döneminde bütün çabalarına rağmen Hz. Peygamber'in istediği gibi bir toplum meydana getirmesi mümkün olamadı. Zira putperestler, ona karşı sert tavır takındılar ve çağrısına

21 Bk. Cabiri, s. 653.

22 "Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar dahi başkalarını kendi nefislerine tercih ederler." (*Haşr* 59/9).

olumlu cevap vermediler. Toplumdaki ahlakî yozlaşmayı ortadan kaldıracak ve inanan bütün insanları kardeş yapacak olan yeni dinin ilkeleri, putperestlerin kısa vadeli, basit çıkarlarıyla çatışıyordu. Çıkarlarını korumak için pek çok yöntem kullanarak Hz. Peygamber'le mücadele etmeye çalıştılar; ancak putperestlerin çabaları istenen sonucu vermedi. Hayatlarına kıydıkları birkaç Müslüman ve neden oldukları göçlere rağmen; yeni din, -taraftarları az da olsa- Mekke'de varlığını devam ettirdi. Başka yol kalmayınca Hz. Peygamber, yeni dine inanan Müslümanları gönderdikten sonra kendisi de Mekke'den Medine'ye göç etti. Göçün o günün olanakları ve Arap toplum yapısı dikkate alındığında ne kadar zor olduğu anlaşılır. Mekkelilerin memleketlerine olan bağlılıkları, bu zorluğu biraz daha artırıyordu; ama bütün zorluklara katlanıldı. Yeni din, Mekke'nin ticaret yolu üzerinde bulunan ve onlar için yaşamsal önem taşıyan ticarî faaliyetlerini kontrol etme imkânı verecek olan Medine'de hızla yayıldı. Sanki Medine, büyük sıkıntıların akabinde Hz. Peygamber'e verilen bir ödüldü.

Allah Resûlü, Mekke'de 13 yıllık tebliğ çalışması sonucunda temelini attığı, fakat bir bütün olarak gerçekleştiremediği toplumu Medine'de kuracaktı. Bu bakımdan Resûlullah, Medine'deki faaliyetlerini -büyük ölçüde- inançlarını sosyal ilişkilerinde de yaşayan bir toplumun gelişmesine tahsis edecek; Medine, İslâmî ilkelerin,teoriden pratiğe aktarıldığı bir saha olacaktır.

Hz. Peygamber'in getirdiği dinin benimsenmesiyle meydana gelen toplumsal değişim, kendisinin vefatından bir süre sonra Cahiliyenin lehine değişmeye başladı. Cahiliye döneminde Araplar öncelikle kabile ilişkileri ve çıkarları etrafında bir araya gelirken, Hz. Peygamber döneminde öncelikle inanç ortak paydasında buluşuyorlardı. Ancak Raşid Halifeler döneminin sonlarından itibaren kabilecilik yeniden ön plana çıkmaya başladı. Abbasiler döneminde inanç, bir nebze öne çıkmışsa da artık bu

dönemdeki İslâm inancı, Hz. Peygamber dönemindeki yalınlığını büyük ölçüde yitirmiş; devlet, çoğu zaman inancı, toplum üzerinde hâkimiyet kurmanın bir aracı olarak kullanır olmuştur. Asırlarca süren bu süreç, iniş çıkışlarla günümüze kadar devam edegelmiştir.

"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz."
(*Âl-i İmrân* 3/110)

1. Kabile ve Kabilecilik

İslâm'ın doğduğu sıralarda Araplar arasında sosyal, dinî, siyasal, kültürel, ekonomik ve hukukî ilişkileri belirleyen en önemli faktör kabilecilikti. Kabilecilik, Arap toplumunun en belirgin özelliğidir. Arapları ve Arap toplumundaki gelişmeleri doğru okuyabilmek için kabileciliği anlamak gerekir. Arap, kabilesi için vardı; kabilesinde yaşar, kabile içinde kendisini ifade eder ve kabilesi içinde/kabilesi için ölürdü. Kişisel çıkarı, kabilesinin çıkarıyla iç içeydi. Kabile dayanışması, kabilenin doğrularını da yanlışlarını da savunmayı gerektiriyordu. Bu durum, çoğu zaman adaletin tecellisine mâni olduğu için toplumsal barışa zarar veriyordu. Kabilenin davasına sahip çıkmak ve çıkarını korumak, başkalarına zulmetmeyi de gerektirebilirdi. Kişinin kabilesinin yaptığı doğru ya da yanlışlara sahip çıkması ve onlara iştirak etmesi, bir erdem sayılırdı. Kabilesiyle ters düşen birisinin, yapabileceği şey, ya kendisini destekleyenlerle beraber kabilenin bir alt kolunu meydana getirmek, ya da başka bir kabileye iltihak etmekti.

Konumuz olan Arap kabilesi, büyük ölçüde çöl hayatının doğurduğu bir modeldir. Arapların yaşam tarzı, ilişkilerini kabilecilik çerçevesinde düzenlemelerini gerekli kılmıştır. Zira kabile yapısı, Arapların binlerce yıllık birikimleri sonucu oluşmuştur.

Bir dayanışma modeli olarak kabilecilik, ulus kimliğini öne çıkaramamış toplulukların hepsinde görülür. Bu durum, çöl hayatının doğurduğu şartlardan dolayı Araplar arasında kendine has bir yapıya bürünmüştür.

Kabile, uzak akrabalıkları içine alan bir yapı olduğundan hüviyeti itibariyle bazı özellikler taşıyan bir birliktir. Bu birlik, yakınlık derecesine göre ayrı ayrı isimlerle anılan gruplardan oluşur. Grupların çekirdeği, sosyal yapının temelini oluşturan ailedir. İlk toplumsal yapı olan ailelerin birleşmesinden ikinci derecede bir grup ortaya çıkmıştır ki, buna fâsile denir. Fâsilelerin birleşmesinden 'imâreler, 'imârelerin birleşmesinden fahzlar, fahzların bir araya gelmesinden batınlar, batınların birleşmesinden de kabileler ortaya çıkmıştır. En uzak akrabalık bağlarıyla bir araya gelen kabilelerin birleşmesiyle de şa'blar (büyük halklar) oluşmuştur.[23]

Kabileye mensup olan kimseler arasındaki dayanışma, yakın akrabadan uzak akrabaya doğru azalırdı. Bu sebeple aynı kabileye mensup alt kolların sık sık birbirlerinin aleyhine ittifaklar kurdukları bilinmektedir. Akrabalık, temelde kan bağına dayanıyorsa da bunun dışında ittifak ve ilhaklarla sağlanmış başka akrabalık şekilleri de vardır. Kan akrabalığının[24] yanı sıra, -ileride değineceğimiz- istihlâf, hilf, muahât ya da velâ yoluyla kabileye katılmış suni akrabalar da vardı.[25]

Kişi, ancak kabileye bağlı yaşayabilirdi. Kabilesinin korumasını reddetmiş ya da kabilesinden çıkmış bir kişinin yaşama şansı çok azdı. Bu sebeple bireysel kimlik yerine kolektif kimlik

23 Günaltay, s. 31. Bu çalışmada kabile kelimesi genellikle "boy, aşiret" anlamında kullanılmıştır.

24 Araplar, kan bağına dayalı akrabalığı ifade etmek için zevi'l-erhâm tabirini kullanırlar.

25 Bk. Günaltay, s. 109.

öne çıkmıştı. Her Arap, kabilesinin çıkarlarını gözetir; onun şeref kazanmasıyla gururlanır, yerilmesiyle de üzülürdü. Arap, kabile kimliğiyle doğar ve onunla ölürdü. Kişinin sahip olduğu kabile kimliği, onun davranışları üzerinde bir denetim de sağlardı. Diğer taraftan kabile kimliğini taşıyan kişi, davranışlarında kabilenin tavrını ve çıkarlarını dikkate almak zorundaydı. Kabilenin çıkarlarına ve geleneklerine aykırı davranış sergileyenler, kabile dışına atılabilirlerdi. Bu durumdaki bir kişinin yaşamını devam ettirmesinin yolu, başka bir kabileye katılmaktan geçerdi. Bir kabile mensubunun kimliğini reddetmesi, varlığını inkâr etmesi anlamına gelirdi. Böyle bir şey, soysuzluk iddiası olacağından kişinin intihar anlamına gelirdi.

Kabile yapısı, çölde ya da şehirlerin civarında göçebe hayatı yaşayan bedevîler için anlattığımız şekilde olduğu gibi, şehirde yaşayan Araplar için de aynıydı. Arap, şehirde kendi kabilesinin içinde başka bir otoritenin emri altına girmeden yaşar; ilişkileri, genellikle kabilesinin mensuplarıyla olurdu.

Şehir içinde her kabile, kendisine ait mahallede otururdu. Bireyi bağlayan, yine kabilesinin şeref ve çıkarı idi. Bugünkü anlamda şehir sakinlerinin belirli kurallara ve bir otoriteye bağlanma zorunlulukları yoktu. Şehirde yaşayan farklı kabilelere mensup insanlar arasındaki problemler yine kabile ilişkileri çerçevesinde çözülürdü. Bununla birlikte sözünü ettiğimiz dönemde Arap yarımadasında bulunan az sayıdaki şehrin nüfusunun genellikle bugünkü ortalama bir Anadolu kasabası kadar olduğunu unutmamak gerekir.

Kabileler arasındaki rekabet ve Arap yarımadasındaki ekonomik kaynakların sınırlı olması, beraberinde çatışma ve kavgayı getiriyordu. Çok az olan meralar ve su kaynakları, Arapların hepsine yetmiyordu. Bu sebeple sık sık birbirleriyle savaşmak ve birbirlerinin nüfuz bölgelerine girmek zorunda kalıyorlardı. Hatta

geçim sıkıntısı, bazı kabileler için çapulculuğu geçim kaynağı haline getirmişti.

Toplumsal düzen, kabile ilişkileri çerçevesinde sağlandığı gibi, kabileler arasındaki çatışmaların temel nedenini de bu yapı oluşturuyordu. Bir kere adaletin gerçekleştirilmesini sağlayabilecek; üstünlüğü kabul edilmiş hâkim bir güç mevcut değildi. Bu sebeple kabile içinde meydana gelen ihtilafları çözebilecek bir kabile şeyhi bulunduğu halde başka kabilelerle ortaya çıkan ihtilafları çözmek o kadar kolay değildi. Hele işin içine insan katli girdiyse adaletin sağlanması daha da güçleşiyordu. Bu durumda kan davası devreye girer; çeşitli haksızlıkların meydana gelmesi kaçınılmaz olurdu. Araplar, işlenen bir cinayetten dolayı sadece katili değil, onun bütün akrabalarını sorumlu tutarlardı. Bu adaletsiz anlayışın faydalı tarafları da yok değildi. Suçun bütün kabileye yüklenmesi, kişileri hareketlerinde daha dikkatli davranmaya itebilmekteydi. Birey, sadece düşmanına karşı sorumlu olmuyor; kabilesine karşı da bir sorumluluk yüklenmiş oluyordu.

Arap toplumunun ahlak anlayışı kişiye, yakınlarıyla dayanışma içinde olmasını bir sorumluluk olarak yüklemektedir. Bir Arap atasözünde, "*Zalim de olsa kardeşine yardım et.*" denilmektedir. Kişi, en yakınından başlayarak akrabalarına destek olmak zorundadır. Bu anlayış bazı Arapları, sırf kabile dayanışmasından dolayı Hz. Peygamber'e düşmanlığa iterken, Hz. Peygamber'in akrabası olan Hâşimoğullarını da onu desteklemeye sevk etmiştir. Hatta daha sonraları, Medine döneminde Müslüman olan bazı kişiler, samimiyetlerinden değil, sırf kendi kabilelerinin yeni dine girmelerinden dolayı İslâm'ı benimsemişlerdir. Medine'de ortaya çıkan nifak probleminin nedenlerinden birisi de budur. Uhud

savaşına katılan Kuzmân,[26] yaralandığında kendisini ziyarete gelenlere, kabilesinin şerefi için savaştığını söylemiştir.

Arap kabilesinde liderlik ve siyaset; asabiyet, nüfuz ve yaşa dayanıyordu. Asabiyet ve nüfuzlarında denk olan lider adaylarından en yaşlısı reisliğe seçilirdi. Bundan dolayı kabile reislerine şeyh denirdi. Liderin seçiminde uzlaşma, arzulanan bir şeydi. Ancak lider, her zaman uzlaşma sağlanarak seçilemiyordu. Bazen anlaşmazlık durumunda kâhinlere müracaat edilerek kura çekilir; rakiplerden hangisine kura isabet ederse o şeyh seçilirdi.[27] Bununla birlikte liderlik seçiminde birden çok adayın ortaya çıkması, zaman zaman kabilenin bölünmesine neden olurdu. İki adayın da güçlü olması ve bunlardan birisinin geri adım atmayı kabul etmemesi halinde kabilenin bölünmesi kaçınılmaz olurdu.

Kabile liderinin görevi daha çok kabile içinde ortaya çıkan ihtilafları çözmek üzere hakemlik yapmak, kabile mensuplarının başka kabilelerle ilişkilerinde karşılaştıkları sorunlarla ilgilenmek, kabilenin göç zamanını ve göç yollarını belirlemek, göç yolculuklarında ve savaşlarda kabileye komutanlık yapmak, kabileye gelen misafirleri ağırlamak gibi işlerden ibaretti. O, kabilenin vitrindeki ismiydi; kabile kimliğini temsil ettiği için kabile mensupları kendisine saygı gösterirdi. Bununla birlikte kabile reisi, mutlak otoriteye sahip liderler gibi hareket etmez; teklifleri ve görüşleri, bazen kabilenin güçlü bir ailesi tarafından reddedilebilirdi. Kabile içi ihtilaflarda kabile liderinin sorunu halledebilmesi güçlü olmasına bağlıydı. Kabile liderleri genellikle güçlü insanlardan seçilmekle birlikte, onlara rakip olabilecek güce sahip

26 Bu kişi daha sonra duyduğu acıya dayanamayarak intihar etmiştir.

27 Bk. Günaltay, s. 113.

birisiyle karşı karşıya kaldıklarında kabile içi çekişmelerin meydana gelmesi kaçınılmazdı.

Kabile, çoğunluğu birbirlerine kan bağıyla akraba olan kişilerden meydana geliyordu. Sade bir hayat yaşayan Arapların sosyal ilişkileri ve sosyal sınıfları da sadeydi. Bununla birlikte o dönemde dünyanın her tarafında olduğu gibi toplum kabaca hürler ve köleler olmak üzere ikiye ayrılıyordu.

Kabile nüfusunun önemli bir bölümünü kabilelerine kan bağıyla bağlı olan hürler meydana getiriyordu. Maddî ve siyasî güçlerine paralel olarak hürlerin etkinlikleri ve saygınlıkları farklıydı. Kişinin saygınlığı, mensup olduğu kabilenin şerefine ve sosyal statüsüne bağlıydı. Bununla birlikte kişisel meziyetleri olmayan birisinin sadece kan bağı nedeniyle toplumda saygınlık kazanması mümkün değildi. Kabileye kan bağıyla bağlı olan hürler içinde kâhinlerin, şairlerin ve savaşlarda cesaret ve gücünü ispatlamış kişilerin saygınlığı diğerlerinden fazlaydı; ancak bunlara karşı duyulan saygı, ayrı bir sosyal sınıf olarak telakki edildikleri anlamına gelmemekteydi.

Hürlerin yaşam koşulları kölelere göre daha iyi olmakla birlikte maddî durumu kötü olan, özellikle güçlü bir kabileye mensup olmayan hürlerin de yaşamları sıkıntılı geçerdi. Bu sebeple Arap toplumunda hür olmak yetmez; hür olmanın yanı sıra güçlü bir kabileye bağlı olmak da gerekirdi.

Hür erkeklerle hür kadınların durumları arasında da önemli farklılıklar mevcuttu. Araplar, erkekleri üstün kabul ettikleri için -şehirde yaşayan bazı kadınlar dışarıda tutulacak olursa-, kadınların durumu genellikle iyi değildi. Ancak ailenin yaşlı kadınlarına, aile içindeki konumlarına ve kişiliklerine göre saygı duyulurdu.

Hür insanlar için önemli güç kaynaklarından birisi erkek ço-

cuk sayısıydı. Erkek çocuk sayısının fazla olması, kişiyi kendisine denk olan insanlara karşı öne çıkarırdı. Erkek çocuk sayısının fazlalığı, kişi için hem yeri geldiğinde kavga edecek, hem de çalışan adamının çok olması anlamına gelirdi.

Kabilenin önemli hür unsurlarından birisi de mevalidir. Kabileye kan bağıyla değil, aşağıda değineceğimiz sosyal ilişkiler içinde geliştirilen yöntemlerden birisiyle bağlanmış kişilere mevali denir. Mevlalık, kabileler ve şahıslar arasındaki ilişkilerden ve köleliğin varlığından doğan bir kurumdur. Mevali kavramı, daha sonraki yıllarda Müslümanlığı kabul etmiş Arap olmayan kimseler için de kullanılmıştır. Kuşkusuz Arap için, kan bağıyla kabilesine bağlı kişiyle kabileye sonradan katılmış kişi arasında sosyal statüsü bakımından fark vardı. Ancak mevalinin sosyal konumu, genellikle kabileye kan bağıyla bağlı olan hürlere göre kötü olmakla birlikte kölelere göre çok daha iyiydi.

Mevla olmanın çeşitli yolları vardı. Kişinin kabileye bağlanma şekline göre sosyal statüsü de farklı olurdu. Mevla olmanın yollarından biri, köle iken azat edilmekti. Araplar, azat edene de azat edilene de mevla derlerdi. Köle veya cariye iken azat edilen kişiyi diğer mevaliden ayırmak için "ıtk [azatlık] mevlası" denirdi. Azat edilen kişi ve soyundan gelenler onu azat eden kabileye nispet edilirlerdi. Bununla birlikte azat edilen bir köle, hiçbir zaman kabileye kan bağıyla bağlı olan fertler gibi olamazdı. Azatlık mevlalarının durumu ceza hukukunda da diğer hürlere göre farklılık arz ederdi. Mevlanın diyeti, hürün diyetinin yarısıydı. Had cezalarında da hürün cezasının yarısı uygulanırdı.[28]

Araplar arasındaki en yaygın mevlalık çeşitlerinden biri, hilf [anlaşma] mevlalığıdır. Hilf mevlalığının yaygın olmasının en önemli nedeni, Cahiliye döneminde mevcut olan kabile çekiş-

28 Bk. Günaltay, s. 116-117; Cemal Cevde, s. 27.

meleri ve kan davalarıydı. Kan davaları, kabilelerin sık sık birbirleri aleyhine ittifaklar kurmalarına neden olurdu. Hilf mevlalığının bir diğer nedeni de kabileler arasındaki siyasî dengeleri gözetmekti. Bu mevlalık akdine, bazen güven içinde ticaret yapabilmek için de başvurulurdu. Hilf mevlalığı, kişi ile kabile ya da bireyler arasında olabileceği gibi kabileler arasında da olurdu.

Araplarda bir adam, istediği bir yabancıyı kendi nesebine katarak ailesinden sayabilirdi. Buna istilhâk denirdi. Aileye katılan bu kişi hür ise "dâi" adını alır; köle ya da esir ise ilhak eden adamın mevlası olurdu. Araplar dâiyi öz evlatları gibi kabul eder; mirasına ortak eder ve ona vâris olurdu.[29]

Sosyal ilişkilerin bir gereği olarak Arap kabileleri arasında çeşitli ittifaklar kurulurdu. Bu ittifaklar sayesinde kabileler arası ilişkilerde bir denge sağlanırdı. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra, güçlü olmaya dayanan ve toplumsal barışı bozan bir ittifak şekli olan hilfi yasaklamıştır.[30] Böylece Müslümanlardan bir grubun aleyhine sonuçlar doğurabilecek olan kabile ilişkilerini esas alan anlaşmalara izin verilmemiştir. Zira Müslümanlık, dine girenler arasında bir çeşit hilf olduğu için başka hilfler İslâm toplumunda ihtilafları körükleyebilirdi.

Mevlalık çeşitlerinden biri de, bir kimsenin başka bir kabileye komşu [câr] olarak bağlanmasıdır. Bu mevlalığın hilf mevlalığından farkı, zayıf bir kişi ya da kabilenin, güçlü tarafından himaye edilmesidir. Ayrıca herhangi bir suç işleyen kabile mensubu, kendi kabilesinden kovulduğunda onu koruyacak başka bir ka-

29 Günaltay, s. 107-108.

30 Bk. Müslim, *Fedâilu's-sahâbe* 204 [II, 1960], 206 [II, 1961]; Ebû Dâvud, *Ferâiz* 17 [III, 338]; Tirmizî, *Siyer* 30 [IV, 146]; Ahmed b. Hanbel, I, 190, 217, 329; II, 180, 205, 207, 213, 215; III, 162, 281; IV, 83; V, 61.

bilenin desteğine ihtiyaç duyardı. Yine çeşitli sebeplerden dolayı kabile mensupları arasında meydana gelen anlaşmazlıklar sonucunda kabileden ayrılanlar, başka bir kabilenin korumasına girerlerdi. Mekke döneminde Tâif yolculuğu dönüşü Hz. Peygamber'e Mut'im b. 'Adî'nin verdiği koruma ile Habeşistan'a hicret teşebbüsünde bulunan Hz. Ebû Bekr'e İbnu'd-Duğunne'nin verdiği koruma, bu vela çeşidine girer. Bir kişiyi ya da kabileyi câr ilan eden kişi, onu koruma sorumluluğunu üstlenmiş olurdu. Bu durumda himaye edilen kişi, kabileye kan bağıyla bağlı olan şahıslar gibi koruma hakkına sahip olurdu.

Araplar, kızlarını Arap olan -özellikle hilf yoluyla kabileyle ilişki kurmuş- mevlalarıyla evlendirdikleri halde, kölelikten gelen ya da Arap olmayan kimselerle evlendirmezlerdi. Hz. Peygamber bu anlayışı yıkmak için bazı tedbirler almış; ancak onun vefatından sonra söz konusu âdet devam etmiştir.

Buraya kadar, Cahiliye döneminde toplumsal düzenin kan bağına ve akraba ilişkilerine dayandırıldığına, insanların akrabalık durumlarına göre kabile içinde değer gördüğüne, ayrıca Arap toplumunda kan bağına dayanmayan ve çeşitli vesilelerle ortaya çıkan, akrabalık ilişkilerine benzer sorumluluklar doğuran ilişkilerin de bulunduğuna değindik. Şimdi ise İslâm kardeşliği üzerinde duracağız.

2. İslâm Kardeşliği

İslâm'ın Cahiliye toplumunun sosyal yapısına alternatif olarak getirdiği temel yapı din kardeşliğidir. İslâm'a göre, bütün Müslümanlar kardeştir. Müslüman olan her insan, diğer Müslümanlarla bir anlaşma yapmış gibidir. Yeni Müslüman olan kişi, daha önce Müslüman olanların yükümlülüklerinden sorumlu olduğu gibi, onların sahip oldukları haklara da sahip olur. Hz.

Peygamber, İslâm çatısının altında Medine'de kurduğu inanç toplumuna mensup Müslümanlar arasındaki dayanışmayı artırmak amacıyla hicretten hemen sonra önemli adımlar atmıştır. Bunlardan biri olan kardeşleştirme, Cahiliye döneminde de mevcut olan bir uygulamaydı. Cahiliyede bir Arap, yabancı bir şahısla kardeşlik anlaşması yaparsa ona öz kardeşi gibi bakar; kendisine vâris olup mirasından pay alabilirdi.[31]

Hz. Peygamber, Cahiliye döneminde toplumsal ilişkilerde temel belirleyici unsur olan kabileciliği etkisiz hale getirdikten sonra Müslümanlar arasındaki bağı inanca dayalı hale getirdi. Hiçbir kabilenin adını taşımayan bu oluşuma mensup kimseler için "Müslim" adı kullanıldı. Kabileye alternatif olan bu yeni yapıya ise "ümmet" dendi. Medine sözleşmesinde Yahudiler, din bağına göre ümmet kabul edildikleri gibi Müslümanlar da bir ümmet olarak nitelendirilmişlerdir. "Ümmet" kelimesi, "yönelme" anlamındaki "emm" kökünden türetilmiştir. Topluluğa önderlik eden "imam" kelimesi de bu köktendir. İmam, topluluğun önüne geçer; topluluk ona uyar ve onunla birlikte aynı hareketleri yapar. Böylece ümmet içindeki ilişkiler, kabilede olduğu gibi, nesebe değil, ortak ülkü ve yönelişe dayanır. Ümmet kavramı, kabileyi aşar ve kuşatır. Bununla birlikte onu ortadan kaldırmaz. Çünkü ümmetin kuruluş şartı, kabilenin ortadan kalkması değildir. Ümmet, dayanışma içindeki bireyler olan Müslümanlardan oluştuğu gibi, bu bireylerin bir iç (alt) sosyal çerçeve olarak kabileye bağlı kalmalarına engel bir şey yoktur.[32] Zira kan bağına dayalı ilişkiler, insanın doğasında vardır. İslâm, kan bağına dayalı ilişkileri kaldırmak yerine bu ilişkileri ıslah ve düzenleme yoluna gitmiştir.

31 Bk. Günaltay, s. 108.
32 Bk. Cabiri, s. 189-190.

Bir toplumun bireylerini bir arada tutmak için çeşitli ortak değerler vardır. Din, vatandaşlık, milliyetçilik, bir ideolojiye bağlılık, bir şehre mensubiyet, toprağa, kabile ya da aileye bağlılık bunlardandır. Hz. Peygamber, bunların hepsini yerine göre kullanmış; ancak inancı her zaman merkeze almıştır.

İslâm'ın muhatabından istediği ilk şey, Allah'ı en yüce varlık olarak kabul etmek ve ona hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. Zira İslâm'ın varlık tasavvurunda yaratan ile yaratılanlar vardır. Bunların dışında başka bir şey yoktur. O halde İslâm yaratana, şanına layık şekilde saygı gösterilmesini istediği gibi, hiçbir yaratılmışı onun yüceliğine veya kudretine ortak koşmayı kabul etmez. Başka bir deyişle tevhit, sadece Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmekten ibaret değildir. Yaratmada, tasarrufta ve teşride Allah'ı tek otorite kabul edip hiçbir şeyi ya da ferdi ona ortak koşmamaktır. Nitekim Kur'ân, putları Allah'a ortak koşan Mekkeli putperestleri kınarken, tevhit ehli olduklarını iddia eden Yahudileri de aynı kategoriye dâhil etmiş; Allah adına uydurdukları hükümleri kabul etmek suretiyle hahamlarını teşride Allah'a ortak ettikleri için onları rab edindiklerini ifade etmiştir.[33]

İslâm, sadece insanların vicdanlarına hapsedilebilecek, sosyal hayatta karşılığı olmayan bir inançtan ibaret olmayıp ilkeleri, ahlakı ve pratiğiyle bir dindir. Ümmet ise bu dinin peygamber dönemindeki toplum pratiğidir. İlk İslâm toplumundaki ilişkileri belirleyen en önemli faktör ise inançtır. Şehirlerine iltica eden göçmenler oldukları halde Mekkelileri Medine'ye kabul edip onları şehrin efendisi yapan, Medinelilerin onlarla yiyeceklerini ve evlerini paylaşmalarını sağlayan temel etken, ortak değerleri olan yeni dindi. Kısacası Medine'de toplumsal ilişkilerde ortaya çıkan sorunların çözümünde birinci referans dindi. İslâm olmasaydı,

33 Bk. *Tevbe* 9/31.

Medine'de farklı kabilelere mensup insanların bir araya gelmeleri, dahası Medine'de Kureyşli Müslümanların varlıklarını devam ettirebilmeleri mümkün değildi.

Cahiliye döneminde Arap kabileleri arasında meydana gelen çatışmalar, çeşitli ittifakların kurulmasına sebep olurdu. Düşman sahibi kabile, varlığını ve gücünü başka kabilelerle ittifak kurarak devam ettirmeye çalışırdı. Medine'deki Evs ve Hazrec kabileleri arasında da düşmanlık vardı. Bu kabileler, çeşitli Arap ve Yahudi kabileleriyle ittifaklar kurmak suretiyle birbirlerine karşı üstün gelmeye çalışıyorlardı. Hz. Peygamber, zararlarını gördüğü için hilfleri kaldırdığı gibi bir Müslümanın başka bir Müslüman aleyhine anlaşma yapamayacağı prensibini getirdi. Böylece ayrılıklara neden olan hilflere alternatif olarak toplumsal dayanışmanın sağlanabilmesine imkân veren din kardeşliği gerçekleşmiş oldu.

İslâm dini, akideyi kabilenin alternatifi olarak toplumda yerleştirmiştir. İslâm, hangi kabileden olursa olsun bireylere yöneldiği için, Müslüman bireyler arasında kabile içinde var olana benzer dayanışma bağları oluşturmuştur. Müminler açısından akide; dayanışma, yardımlaşma ve iç huzuru gibi ihtiyaçlarını karşılayan "manevî kabile" yerinde olmuştur.[34]

Hz. Peygamber, din kardeşliğini esas alarak ve kabile toplumunun sahip olduğu olumsuz değerleri ortadan kaldırmaya çabalayarak İslâm toplumunu oluşturdu. Bu toplumun bireyleri, inançlarına bağlılıklarından dolayı birbirlerinin kardeşiydiler. Onları bir araya getiren şey kan bağı ya da kabile çıkarı değildi. Onlar, dinleri için yurtlarını terk edenler ve yurtlarını terk eden din kardeşlerine yardım edenlerdi.

İslâm, kardeşliği ve dostluğu, müminlerin kendi aralarında-

34 Bk. Cabiri, s. 189.

ki sosyal ilişkinin temeli kabul eder. Yüce Allah, *"Müminler ancak kardeştir."*[35] buyurur. Müslüman olmayan kişilerin, yakın akraba olsalar dahi veli (dost) kabul edilmeleri söz konusu değildir: *"Ey insanlar! Babalarınızı, kardeşlerinizi -küfrü imana tercih ediyorlarsa- dost edinmeyin. Sizden onları kim dost edinirse, doğrusu kendine zulmetmiş olur."*[36]

Akideyi her şeyin önüne koyma, Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarının en önemli özelliğiydi. Bundan dolayı ilk Müslümanlardan bazılarının Bedir savaşında karşılaştıkları akrabalarıyla savaşmakta tereddüt etmemeleri, akide kardeşliğini kan bağının önüne koyduklarını göstermektedir.

Kardeşlik, kişinin kardeşinin haklarını savunmasını ve ona zarar vermemesini gerektirir. Müslümanların kardeşliği, onlar aleyhinde yapılmış olan anlaşmaları ortadan kaldırdığı gibi, aleyhlerindeki her hangi bir anlaşmaya bir Müslümanın taraftar olmasına da engeldir.

İslâm kardeşliği, Müslüman bireyin diğer din kardeşleriyle eşit bir statüye sahip olmasını gerektirir. İslâm inancına göre Müslüman olan şahıs, Allah'ın kulu olması hasebiyle diğer insanlardan farklı değildir; ancak tevhidî inanç çerçevesinde Allah'a teslim olduğu için -teorik olarak- Allah katında daha değerlidir. Müslümanlar arasındaki üstünlük de takva ölçüsüne göredir. Fakat kimin daha takvalı olduğunu ancak Allah bilir.

Kaynakların önemli bir kısmında zikredilmemekle birlikte Resûlullah'ın ilk defa Mekke'de Müslümanlar arasında hak ve eşitlik üzere kardeşlik tesis ettiği rivayet edilir.[37] Buradaki kardeşleştirmeyle Kureyşlilerin baskılarına karşı Müslümanların da-

35 *Hucurât* 49/10.
36 *Tevbe* 9/23.
37 Belâzurî, I, 270.

yanışına içinde olmaları hedeflenmiş olmalıdır. Mekke'deki kardeşleştirmede, Medine'de olduğu gibi kişilerin birbirlerine varis olmalarına imkân veren bir uygulama yoktur. Oysa Medine'deki kardeşleştirmenin maddî yardımlaşma ve dayanışma boyutu öne çıkmaktadır.

Medine'de kardeşleştirme, İslâm toplumunun en çok gereksinim duyduğu bir zamanda hicrî 1. yılda Mekkeli Muhacirlerle Medineli Ensâr arasında yapıldı. Bu kardeşleştirmeye ihtiyaç duyulmasının sebeplerinden biri, yurtlarını terk eden Muhacirlerin karşı karşıya kaldıkları maddî sorunların bir kısmını, Ensârla paylaşmalarını sağlayarak aralarında dayanışmayı artırmaktı. Medine'deki kardeşleştirme, Bedir savaşından önce Enes b. Mâlik'in evinde yapıldı.[38] Burada 45'i Ensârdan ve 45'i Muhacirlerden olmak üzere 90 kişi kardeş ilan edildi. Böylece bir Ensârîyle kardeş olmayan tek bir Muhacirin kalmadığı söylenir. Kardeşleştirme, bu ilk toplantıdan sonra da devam etmiş olmalıdır. Zira Ebu'd-Derdâ ile Selmân arasındaki kardeşleştirme daha sonra yapılmıştır. Bilindiği gibi Selmân, Uhud ile Hendek savaşları arasındaki zamanda Müslüman olmuştur.[39] Yine Câfer b. Ebî Tâlib ile Muâz b. Cebel arasındaki kardeşleştirme de daha sonra meydana gelmiştir. Zira Câfer, Habeşistan'a hicret etmiş; orada uzun süre kalmış ve Hayber fethi sırasında Medine'ye gelmiştir.[40] Bununla birlikte Vâkıdî, âlimlerin Bedir'den sonra kardeşleştirme yapıldığını reddettiklerini söyler.[41] Öte yandan Muhacirlerin kendi aralarında da kardeşlik kurdukları nakledilmektedir.[42] Bunun, kardeşliğin getirdiği maddî sorumluluğun, maddî duru-

38 İbn Sa'd, I, 239.
39 Belâzurî, I, 271.
40 Bk. Önkal, "Ca'fer b. Ebû Tâlib", *DİA*, VI, 548-549.
41 Belâzurî, I, 271.
42 İbn Sa'd, I, 238.

mu iyi olan Muhacirlere de yüklenmesi suretiyle dayanışmayı artırmak ve siyasî dengeleri gözetmek gibi sebepleri olmalıdır.

Kardeşleştirmenin sosyal ve siyasî boyutunun yanı sıra ekonomik yönü büyük önem taşımaktadır. Ekonomik açıdan özellikle Muhacirlerin büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldıkları malumdur. Zira bazı Mekkeli Müslümanlar hicret ederken, yükte hafif pahada ağır mallarını Medine'ye götürebilme olanağı bulurken önemli bir kısmı kaçak olarak göç etmek zorunda kalmışlardı. Yaptığı ticaret sayesinde Mekke'de zengin bir insan olan Suheyb b. Sinan er-Rumî, Mekkelilerin elinden ancak mallarının tamamını onlara bırakarak kurtulabilmişti.

Malvarlıklarını büyük ölçüde Mekke'de bırakan Müslümanlar, barınma ve beslenme gibi önemli sorunlarla karşılaştılar. Hz. Peygamber dâhil Muhacirler, Medineli Müslümanların konukseverliği sayesinde sorunlarını çözmeye çalıştılar. Bu sıralarda Muhacirlerin Medine'ye uyum için gösterdikleri çaba, anılmaya değerdir. Ensârın fedakârlıkları ve destekleri ise örnek gösterilecek niteliktedir.[43] İşte bu ortam içinde Hz. Peygamber, hem Müslümanlar arasındaki dayanışmayı artırmak ve ilk İslâm toplumunu homojen hale getirmek, hem de sorumlulukları paylaştırmak amacıyla Müslümanların inançtan kaynaklanan kardeşliğini pekiştirdi. Evet, Müslümanların hepsi birbirlerinin kardeşiydi; ama Medine'de Enes b. Mâlik'in evinde gerçekleştirilen kardeşleştirmeyle hangi Muhacirle hangi Ensârînin dayanışma içinde olacakları belirlenmiş oldu. Birbirlerine kardeş olacak kişile-

43 *"Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden ve hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."* (Haşr 59/9).

rin Hz. Peygamber tarafından belirlenmesi, taraflara manevî bir yükümlülük de getiriyordu.

Ekonomik barış ve refah düzeyinin artırılması, dünya nimetlerinin paylaşılması ve sosyal adalet, her dönemde insanlığın, özellikle mazlumların beklentisi olmuştur. İslâm Peygamberi, Mekke döneminden başlayarak Müslümanlar arasında dayanışmayı ve paylaşımı yerleştirmeye çaba harcamıştır. Medine'deki kardeşleştirme de böyle bir programın parçasıdır. Bu sebeple kardeşleştirmeden sonra kardeşlerin birbirlerine karşı malî sorumluluk yüklenmeleri istenmiştir. Bu sorumluluğun, daha çok maddî olanakları iyi olan kişilere yüklenmesi doğaldır. Zira Mekkeli Müslümanların ellerinde zaten yeterli maddî olanakları kalmamıştır. Maddî yardımlaşma, dayanışmayı ve toplumsal ilişkilerde birlik ve beraberliği pekiştirmiş; mallarını paylaşan insanlar, birbirlerine daha da yakınlaşmışlardır. Bununla birlikte kardeşleştirmeye rağmen Medine'de maddî sıkıntı tamamen giderilememiştir. Çünkü o günün koşullarında fazla mal biriktirmek pek mümkün değildi. Sık sık karşılaşılan kıtlıklar, insanların çok az olan birikimlerini alıp götürüyordu. Hz. Peygamber, Muhacirlerin kendi ayakları üzerinde durmaya başladıkları andan itibaren Ensârın yüklendiği maddî yükümlülüğü kaldırdı.

Medine'deki kardeşleştirmeyle beraber Ensâr, olanaklarını Mekkeli Müslüman kardeşleri için ibadet aşkıyla cömertçe sundu. Kardeşlik uygulaması, kardeşler arasında bazı hukukî yükümlülükler doğurdu. Maddî sorumluluk, kardeşlerin birbirlerine vâris olmaları şeklinde de uygulandı. Bu uygulama, Bedir savaşına kadar devam etti. Bedir, Müslümanların putperestler karşısında büyük bir zafer kazanıp İslâm'ın Arap yarımadasında kendisine yer bulmasının yanı sıra, gerek savaş sırasında elde edilen ganimetler, gerekse savaş esirlerinden alınan fidyelerle Müslümanların ekonomik anlamda biraz rahatlamalarına yardım etti. Bedir sa-

vaşı sırasında elde edilen gelir, kardeşliğin ekonomik boyutuna duyulan gereksinimi büyük ölçüde azalttı. Bundan olacak ki nazil olan "*...Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (vâris olmaya) daha uygundur...*"[44] ayeti, kardeşleştirilen Müslümanların birbirlerine vâris olmaları uygulamasını sona erdirdi. Bundan böyle hak sahibi olan akrabalar miras aldı.

Kardeşlerin birbirlerine vâris olmalarına son verilmesi, kardeşlik uygulamasının devam etmediği ya da kardeşleştirmeye duyulan ihtiyacın ortadan kalktığı anlamına gelmez. Nitekim destek ve yardımlaşma anlamında kardeşlik devam etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber zaman zaman sosyal, siyasal ve ekonomik gerekçelerle bazen Medine'ye yeni gelen Müslümanlarla Ensârîler arasında kardeşleştirme yapıyordu. Ancak bu kardeşleştirmenin Bedir'den sonra kaldırılan verasetle bir ilgisi yoktur. Aslında sözü edilen uygulamalar, kardeşleştirmenin sadece ekonomik amaçlar taşımadığını, toplum birliğini sağlamada önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Hz. Peygamber'in (s) Medine'de karşılaştığı ilk sorun, Muhacirlerin Medine'de barınma problemlerini çözmekti. Hicret, birkaç ay içinde meydana geldiği için Müslümanların kalabilecekleri yerlerin önceden hazırlanması mümkün değildi. Nitekim ibadetlerin yapılacağı büyük bir mescitle Peygamber ailesinin kalacağı odaların inşası, onun hicretinden sonra mümkün olmuş; Hz. Peygamber, inşaatın bitimine kadar Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evinde kalmıştı. Mescidin inşasından sonra geçici çözümlerden biri olarak bazı Müslümanların mescitte kaldıkları görülmektedir. Suffa Ashâbı denilen mescidin konukları, daha sonraları İslâm'ın gelecek nesillere taşınmasında büyük hizmetler göreceklerdir.

44 *Enfâl* 8/75.

Hz. Peygamber gelmeden önce Medine'ye ulaşan Müslümanların bazıları tanıdıkları ya da Cahiliye döneminde ilişki içinde oldukları kişilerin yanında kaldılar. Yalnız başlarına, ailelerini yanlarına almadan hicret eden veya bekâr olan bazı Muhacirlerin, Kuba'da bekâr olarak yaşayan Sa'd b. Heyseme'nin yanında kaldıkları ve bu şahsın evinin bu sıralarda "bekârlar evi" olarak bilindiği rivayet edilmektedir.[45] O günün koşullarında barınma sorununun üstesinden kolaylıkla gelinemediği muhakkaktır.

Müslümanların barınma sorunlarının çok kısa sürede geçici çözümlerle giderilmesinden sonra kalıcı bazı tedbirler de almak gerekiyordu. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in Müslümanları kardeşleştirmesinin büyük önemi bulunmaktadır. Zira kardeş olan kişiler, her hususta yardımlaşmak suretiyle birbirlerine destek oluyorlardı.

Kardeşleştirmenin sebeplerinden biri, Müslümanların düşmanlarına karşı birlik ve beraberliklerini pekiştirmek, onların yekvücut olmalarını sağlamaktı. Böylece Müslümanlar, Medine içinde önemli bir potansiyele ve kültürel üstünlüğe sahip olan Yahudilere karşı korunmuş oluyordu.

Kardeşleştirmenin amaçlarından biri de Ashâb arasındaki ortak niteliklerin artırılması ve Muhacirlerle Ensâr arasında zihniyet beraberliğinin sağlanmasıydı. Yurtlarını terk etmek zorunda kalan insanların hicret ettikleri yeni yerlere uyum sağlamaları kolay bir hâdise değildi. Hz. Muhammed, Muhacirlerin yeni yurtlarında uyum sorunları yaşayacaklarını hicretten hemen sonra gördü. Mekkeli Müslümanlar Medine'ye göç ettikten kısa süre sonra sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. Bu arada Medine'de yabancılık çekmeleri, Mekke'ye duydukları özlemi biraz daha artırıyordu. Kendilerini yeni hicret yurdunda yabancı hisseden bu

45 İbn Hişâm, II, 110.

insanların, şehrin asıl sakinleriyle homojen bir toplum meydana getirmeleri mümkün değildi. İşte bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber'in Müslümanları kardeşleştirmesi, Muhacirlerin kendilerini şehrin ahalisi gibi hissetmelerini sağladı.

Kardeşleştirme, Müslümanlar arasındaki yardımlaşma ve fedakârlık duygularının pekişmesine ve gelişmesine katkıda bulundu. Kuşkusuz Medineli Müslümanların Mekkeli Müslümanlara yaptıkları yardımlar, onları şehirlerine kabul etmeleriyle başlamaktadır. Bu yardımlar, başından itibaren Allah'ın rızası umularak yapılmıştır. Eğer böyle olmasaydı, korunmaya muhtaç bir zatı ve arkadaşlarını yurtlarına kabul etme riskine katlanmazlardı.

Hz. Peygamber'in kardeşleştirmeyle Medine'de Müslümanları önemli bir siyasî güç haline getirme amacına katkıda bulunduğu açıktır. Medine'ye hicretten kısa bir süre sonra Yahudileri de içine alan ve Medine'de oturanlara, birbirlerine karşı bazı sorumluluklar yükleyen Medine sözleşmesinde "ümmet" olarak zikredilen Müslümanların, Yahudiler gibi bir dayanışmadan mahrum oldukları bilinmektedir. Zira Yahudiler din, akrabalık ve hemşehrilik gibi değerleri paylaşıyorlardı. Medine sözleşmesi akdedildiği sıralarda Hz. Peygamber'in kardeşleştirmeyi yapması, homojen ve güçlü bir toplum oluşturmak için atılmış önemli bir adımdır.

Hz. Peygamber'in gayretleri sonucu Medine'de inanç lehine, kabile ve asabiyye aleyhine bir gelişme yaşandı. Artık din kardeşliği, kan bağına dayalı kardeşlik gibi, hatta ondan daha önemli telakki edilmeye başlandı. Böylece Hz. Peygamber'in en büyük hedefi olan ümmet, kabilenin yerini aldı. Bununla birlikte, kabilecilik kesin olarak aşılamadı.

Hz. Peygamber, kardeşliğin sonuçlarını daha kendi döneminde devşirmeye başladı. Arap toplumu içinde yerleşmiş olan

geleneklerden zararlı ve anlamsız olanlarını kaldırmak için önemli kararlar verdi. O gün için cesurca görülebilecek kararları arasında, halasının kızı Zeyneb bt. Cahş'ı azatlı kölesi Zeyd b. Hârise ile evlendirmesi zikredilebilir.[46] Bizzat Zeyneb, Zeyd'i kendisine denk görmediği için bu evliliğin uygun olmadığını düşünüyordu. Zeyneb'in kardeşleri de başta bu evliliği tasvip etmemişlerdi. Resûlullah, bu evlilikle Arapların kan bağına dayalı ayrımcılık anlayışını yıkarak bütün insanların eşit olduğu düşüncesini yerleştirmeye çalışıyordu.

Hz. Peygamber döneminde zaman zaman geçmişin izlerini taşıyan kabileciliğin yansımaları görüldü; ancak o, bu tür çıkışlara hemen müdahale ederek Müslümanların kardeşliğine vurgu yaptı ve asabiyyenin Cahiliye âdeti olduğunu hatırlattı. Bununla birlikte Raşid Halifeler döneminin son yıllarından itibaren Arap yaşam tarzı ve kabilecilik anlayışı, tekrar etkisini göstermeye başladı. Emeviler döneminde Arapları diğer milletlerden üstün gören bir anlayışın yayıldığını söyleyebiliriz. Neticede Hz. Peygamber'in insanlar arasında barış ve kardeşliği yerleştirmek üzere yaptığı çalışmalar, onun vefatından kısa süre sonra kabilecilik lehine geriledi ve bu durum, İslâm Tarihinde istenmeyen olayları tetikleyen etkenlerden biri oldu.

3. Aile Yapısı

Cahiliye toplumu ile ilk İslâm toplumu arasındaki farkı görmemize imkân verebilecek göstergelerden biri aile kurumudur. İslâm döneminde olduğu gibi Cahiliye Arapları arasında da güç-

46 Sonradan bu evliliğin yürümemesi üzerine Hz. Peygamber Zeyd b. Hârise'nin boşadığı Zeyneb'le ilahî emir (*Ahzâb* 33/37) gereği evlendi. Bu evlilik de o günkü Arap toplumunda devrim niteliği taşıyordu. Zira Araplar arasında evlatlık, öz evlat gibi değerlendiriliyordu.

lü aile bağları mevcuttu. Ataerkil aile yapısına sahip olan Araplar arasında aileye bağlılık büyük önem taşımaktadır. Ailesi tarafından reddedilen bir kimseye iyi gözle bakılmazdı.

Arabistan halkı, arazi şartlarının bir gereği olarak çok eski çağlardan beri ailevî topluluklar halinde yaşamışlardır. Ancak iklim ve çevre, çöl halkının toplum halinde yaşamalarına uygun olmadığından bunlar daha sonra ataerkil aileler olarak gruplar halinde bir araya gelmek zorunda kalmışlardır. Sosyal yapı bakımından en ilkel toplum örneği olan aile, tabii bir gruptur. Çöl hayatı meşakkat ve mücadele demek olduğundan bu ailenin de ataerkilliğe dönüşmüş olması kaçınılmazdır.[47]

Aile, İslâm'ın çok önem verdiği ve korunması için azamî hassasiyetin gösterildiği kurumların başında gelmektedir. Zira sağlam bir aile yapısı olmadan sağlıklı bir toplumdan söz etmek mümkün değildir.

İslâm, Arap toplumunun sahip olduğu aile içi dayanışma ve birlikteliği, adalet çerçevesinde ve makul ölçülerde kabul etmiştir. Aile bireylerine sahip çıkma, onlara yardım etme, ebeveyne saygılı olma ve kardeşlerin hakkına riayet etme İslâm'ın yerleştirmeye önem verdiği ahlakî prensiplerdendir.

Cahiliye döneminde mevcut olan aile dayanışması ile İslâm toplumundaki sosyal ilişkiler arasındaki asıl fark, İslâm döneminde hak ve adalet prensiplerinin gözetilmesidir. Bu dönemde akide, akrabalığın önüne geçmiş ve müminleri bir aile haline getirmiştir. Artık mümin, kendi ailesinden olan bir kâfiri din kardeşine tercih etmez olmuştur.

Cahiliye döneminde mevcut olan ataerkil aile yapısı İslâm döneminde büyük bir değişikliğe uğramadı. Aile büyüklerinin

47 Bk. Günaltay, s. 30.

Cahiliyede sahip oldukları saygınlık, İslâm döneminde de devam etti. Temel farklılık, Cahiliyede var olan her koşul altında akrabayı destekleme anlayışı yerine haklı olanın desteklenmesi ve yanlış yapanın düzeltilmesidir.

Öte yandan İslâm, aile ilişkilerinin geliştirilmesine azamî derecede önem vermiştir. Akrabaların ziyaret edilmesi ve onlardan yardıma muhtaç olanların desteklenmesi gibi prensipler, akrabalık ilişkilerine verilen önemi göstermektedir. İslâm'ın anne babaya gösterilmesini istediği saygı ise eşine az rastlanır bir değer verme örneğidir.[48]

4. Evlilik ve Boşanma

Aileden söz edince, aileyi meydana getiren temel kurum olan evlilikten kısaca bahsetmeden geçmek olmaz. Bilindiği gibi Arap ailesi, evlilikle kurulan bir sosyal yapıdır. Kaynaklarımız, Cahiliyede mevcut olan birçok nikâh çeşidinden bahsetmektedir. Bazı kaynaklarda zikredilen kimi beraberlikler, ele almak istediğimiz Cahiliye ailesini meydana getiren evlilik yollarından değildir. Aslında Arap ailesini meydana getiren nikâh şekliyle İslâm'ın kabul ettiği nikâh şekli arasında bazı uygulamaların kaldırılması ve yeni birkaç uygulamanın getirilmesi dışında fazla bir fark yoktur. Ancak bu durum, Arapların kadınlarla münasebetlerinin mazbut bir aile hayatı çerçevesinde sürdüğü anlamına gelmemektedir. Hür kadınlarla ilişkilerde pek olmasa da cariyeler, erkeklerin cinsel sömürüsüne rahatlıkla maruz kalabilirlerdi. Mesela bazı kişiler sahip oldukları cariyeleri uygun olmayan beraberliklere zorlarlardı.

Cahiliye Arapları, evlilikte namzetler arasında soya denkliğe

48 Bk. *İsrâ* 17/23.

önem verirlerdi. Soy olarak daha üstün kabul edilen bir kadın, kendisinden daha aşağı gördüğü bir erkekle evlenmezdi. Ancak soyca üstün olan bir erkek daha aşağı kabul edilen bir kadınla evlenebilirdi. Böylece ona şeref bahşederdi. Arap bir erkek, Arap olmayan bir kadınla da evlenebilirdi. Ancak bir Arap kadının Arap olmayan bir erkekle evlenmesine izin verilmezdi. Zenginlik, temel bir denklik sebebi olmamakla birlikte erkek tarafı kız isterken maddî güçlerine göre denkliğe dikkat ederlerdi. Evlilikler, genellikle kabile içinde olduğu için burada soy denkliği yerine sosyal konum, maddî imkân, ahlak ve kişisel meziyetler gibi hususlar gözetilirdi. İslâm, soydaki denklik yerine daha çok ahlakî denkliğe dikkat edilmesini salık vermiştir. Buna rağmen soyda denklik arama anlayışı daha sonraki asırlarda da devam etmiştir.

Cahiliye döneminde bir erkek, teorik olarak istediği kadar kadınla evlenebilirdi; ancak bir kadın aynı anda sadece bir erkekle evli olabilirdi. Bunun istisnası olarak zikredilen bazı nikâh çeşitlerinin, hür insanlar arasında uygulanan ve sık görülen bir uygulama olmadığını belirtmemiz gerekir. Bazı kaynaklarda zikredilen bir nikâh çeşidine göre bir kadın birçok erkekle beraber olur; hamile kalıp çocuk doğurduktan sonra çocuğunu bu adamlardan birisine nispet ederdi. Ancak bu çeşit beraberliklerin hür kadınlar için değil, meşru olmayan bir hayat süren kadınlar için söz konusu olduğunu vurgulamak gerekir.

Cahiliyede mevcut olan evlilik şekillerinin önemli bir bölümü muhafaza edilmiş olmakla beraber bir kısmı Hz. Peygamber döneminde kaldırılmıştır. Bunlara baktığımızda bu tür evlilik şekillerinin kaldırılmasıyla kadınların mağduriyetinin bertaraf edilmeye çalışıldığı müşahede edilecektir. İslâm'ın yasakladığı evlilik şekillerinden biri, kadınların birbirlerinin mehirlerine karşılık (şiğâr) evlendirilmeleridir. Başlık parası vermemek amacıyla başvurulan bu tür nikâhta kadın, başlık parası karşılığında evlendi-

rildiğinden, ortaya çıkabilecek kimi sorunlar iki aileyi de etkiliyor; bu da kadınların mağduriyetlerine neden oluyordu.

Kişinin üvey annesiyle evlenmesi (makt nikâhı) yasaklanan evlilik çeşitlerinden biridir.[49] Ölen adamın büyük oğlu, üvey annesinin üzerine abasını attığında ona sahip olur; onunla evlenebildiği gibi, mehrini kendisine almak üzere başkasıyla evlendirebilirdi. Yasaklanan bir diğer evlilik şekli ise kişinin iki kız kardeşi aynı anda nikâhı altında bulundurmasıydı.[50]

İslâm döneminde askerî seferler sırasında birkaç defa uygulandıktan sonra yasaklanan bir nikâh çeşidi ise mut'a nikâhıydı. Cahiliye döneminde uygulanan mut'a, kişinin bir kadınla, velisinin izni olmadan belli bir süreliğine evlenmesidir.

Yukarıda zikrettiğimiz yasaklanan nikâh çeşitleri her kabilede uygulanıyor değildi. Çünkü evlilik ile ilgili uygulamalarda kabileler arasında bazı farklılıklar bulunabiliyordu. Ayrıca varlığına işaret edilen uygulamaların yaygınlığı da bölgelere ve kabilelere göre farklılık arz etmekteydi.

İslâm'dan önce yasak olup Medine döneminde serbest bırakılan evlatlığın eşiyle evlilik uygulamasından da kısaca söz etmek gerekir. Cahiliye Arapları, evlat edindikleri kişilerle kendi aralarındaki münasebetleri öz çocuklarıyla olduğu gibi telakki ederlerdi. Bu sebeple onların eşlerini de kendi çocuklarının eşleri gibi kabul ederler ve evlatlıkları eşlerini boşadıktan sonra ya da ölümleri halinde eşleriyle evlenmezlerdi. Sözü edilen uygulama, bizzat Hz. Peygamber'in, evlatlığı Zeyd b. Hârise'nin boşadığı eşi Zeyneb bt. Cahş ile evlenmesi suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

Üzerinde durulması gereken evlilik şekillerinden biri de çok

49 Bk. *Nisâ* 4/22.
50 Bk. *Nisâ* 4/23.

kadınla evliliktir. Cahiliye Arapları arasında tek kadınla evlilik daha yaygın olmakla birlikte çok kadınla evlilik de mevcuttu. Ancak birden çok kadınla evlilik, daha çok orta ve ileri yaşlarda, kabile yaşamının gereği ve bir çeşit sosyal güvence ya da kadına koruma sağlamak, kabileler veya aileler arasındaki ilişkileri geliştirmek gibi nedenlerle ortaya çıkardı. Bunun yanı sıra keyfi evlilikler de yok değildi. Zaten toplum yapısı, bu tür evlilikleri yadırgamadığı gibi dul ya da bakire kadınlara ikinci ya da üçüncü eş olarak evlilik önerileri de normal karşılanıyordu.

Evliliklerin önemli bir kısmı kabile içi evlilikler olarak yapılıyordu. Kabile dışı evlilikler ise daha azdı. Birden çok kadınla evliliklerin sosyal ve siyasî boyutları vardı. Bu evlilikler, iki kabile ya da ailenin arasını düzeltmek amacıyla yapıldığı gibi, bazen herhangi bir sebeple dul kalan kadınların koruma altına alınması amacıyla yapılırdı.

Kaynaklarımızda, Cahiliye döneminde erkeklerin evlenebilecekleri kadın sayısı hususunda hiçbir sınırlama olmadığı belirtilir. Ancak sınırlamanın olmaması, bir erkeğin yüzlerce kadınla evlenebildiği anlamına gelmemektedir. Çok kadınla evlilikten kastedilen genellikle iki ya da üç ve -daha az sayıda- üçten fazla kadınla evliliktir. Kaynaklarda Müslüman olanlar arasında 10'a kadar kadınla evli bazı kişilerin adları yer alsa da, bu bilgileri ihtiva eden rivayetlerin zayıf olduğunu, ayrıca söz konusu kişilerin özellikle bazı kabilelere mensup oldukları dikkate alındığında bu uygulamanın yaygın olmadığını söyleyebiliriz.

Çok kadınla evliliği dörtle sınırlandırdığı kabul edilen ayetin[51] lafzından, açıkça evliliğin dörtle sınırlandırıldığı anlamı anlaşılmamakla birlikte tefsircilerle fakihlerin tamamına yakını aye-

51 "*Eğer yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane*

ti bu şekilde anlamışlardır. Görüşlerini şekillendirirken Ashâbın uygulamaları hakkında gelen rivayetler de onları cesaretlendirmiş olmalıdır. Böylece çok kadınla evliliğin en çok dörde kadar olabileceği hususunda Müslümanlar arasında icma oluşmuştur.

Cahiliye döneminde bu konuda karşılaşılan temel sorunlar aslında meseleyi ele alan ayetin içinde zikredilmektedir. Bazı kişiler velayetleri altındaki yetim kızlarla evlenerek mallarını sahiplenmek istiyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanları böyle bir davranıştan men etmiştir. Diğer taraftan kadınlar arasında adaletin sağlanmaması da çok kadınla evlilikte karşılaşılan önemli bir sorundu. Erkeklerin bazıları çok kadınla evlilik yapınca eşlerinden birini kayırarak diğer eş ya da eşleri ihmal ederlerdi. Yüce Allah, bu hususta Müslümanların dikkatini çekmektedir.[52]

Özellikle kadınların mağduriyetine neden olan, nesep kargaşasına sebebiyet veren ve ahlakî ilkelere uymayan bazı nikâh çeşitleri kaldırılmakla birlikte evlilik kurumunun yapısında çok büyük değişiklikler yapıldığı söylenemez. Zira evlilik kurumunun oluşumundaki temel gerekçeler büyük ölçüde mevcudiyetini devam ettiriyordu.

İslâm'ın aslında tek kadınla evliliği öngördüğü, hatta çok kadınla evliliği yasaklamak istediği iddiaları bizce doğru değildir. Yine İslâm'a göre çok kadınla evliliğin bazı kadınların hastalığı veya tıbben çocuk sahibi olamaması gibi şartlara bağlanması ve ilk eşin izninin alınması gerektiği görüşünü de doğru bulmadığı-

alın yahut da sahip olduğunuz ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır." (Nisâ 4/3).

52 *"Ne kadar uğraşırsanız uğraşın, kadınlar arasında adaleti yerine getiremezsiniz. Öyle ise (birine) büsbütün gönül verip ötekini (kocası hem var, hem yok) askıda kalmış kadın gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir ve Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı ve çok merhamet edicidir."* (Nisâ 4/129).

mızı ifade etmek istiyoruz. Zira ne Kur'ân'da, ne Hz. Peygamber'in pratiğinde, ne de ondan sonra gelen Müslümanların uygulamalarında böyle bir görüşü savunmamıza mesnet olabilecek tutarlı ve gerçekçi bilgiler vardır. Gerçek şu ki, gerek Cahiliye döneminde, gerekse Hz. Peygamber döneminde tek kadınla evlilik hem kadın-erkek nüfusunun dengesi açısından, hem insan tabiatının gereği olarak, hem de ekonomik sebeplerle daha yaygındı. Birden çok kadınla evlenmek isteyen kişi ise bunu en doğal hakkı olarak görüyordu.

Son olarak evlilik ilişkisinin sona erdirilmesinden de bahsetmemiz gerekir. Cahiliyede boşama, erkeğin hakkı olup tamamen onun isteğine bırakılmıştı. Bu hususta erkeği engelleyen bir kural yoktu. Kadının boşanmak istemesi halinde erkeğin yetkisini kullanarak onu boşamayı reddetmesi, bu yetkisini ona karşı bir zulüm aracı haline getirmesi, çoğu zaman engellenemezdi. Hatta bazı erkekler, kadınlardan ayrıldıkları halde onları boşamamak suretiyle yıllarca başkalarıyla evlenmelerine mani olurlardı. Cahiliye Araplarının zıhâr yeminiyle eşleriyle evlilik münasebetlerini kesmeleri ya da bir süre onlardan uzak kalmaları (îla) şeklinde talak uygulamaları da vardı. Bununla birlikte Cahiliye döneminde, kadının erkeğe belirli bir bedel ödeme karşılığında anlaşarak boşanması (hul') uygulamasının bulunduğunu da görüyoruz.[53]

Arap örfünde kadınların boşanması ve daha sonra başka bir erkekle evlenmesi garipsenmezdi. Bu anlayış, Cahiliye döneminde mevcut olduğu gibi İslâm döneminde de vardı. İslâm, evlilik kurumuyla ilgili bazı düzenlemeler getirdiği gibi boşanmayla ilgili de önemli düzenlemeler getirmiştir. Bir kere boşanma, güzel bir davranış olarak değerlendirilmemekle birlikte helal görül-

53 Cevâd Ali, I, 3072.

müş; ancak boşanma durumunda kadının haklarının verilmesine ve ona zulmedilmemesine özellikle dikkat çekilmiştir.

İslâm'a göre de boşanma yetkisi erkeğindir. Bunun temel sebeplerinden biri, kadının daha duygusal bir yapıya sahip olmasıdır. Kadının duygusallığı, eşler arasındaki küçük bir ihtilafta kızgınlıkla aile kurumunu sonlandırma gibi kararları daha çabuk verebilmesine, ardından da pişmanlık duymasına neden olabilir. Bununla birlikte evliliği sona erdirmek için geçerli bir gerekçesi olan kadın, kocasından kendisini boşamasını talep edebilir; kocanın reddetmesi halinde ise kendisini yargı yoluyla boşattırabilir. Bunun dışında kalan kadının boşanma talebi, belirli bir miktar ödeme yapma karşılığında erkekle anlaşarak da (hul') gerçekleştirilebilir. Ayrıca kadın, nikâh sırasında erkekle anlaşarak boşama haklarından bazılarını kullanma yetkisini elde edebilir.

Boşanma yetkisi erkeğin elinde olmakla birlikte yetkinin kötü niyetle kullanılmaması ve evlilik kurumunun saygınlığının zarar görmemesi için bu yetki -Cahiliye döneminde Mekke'de olduğu gibi-[54] üçle sınırlandırılmıştır. Erkeğin üç boşama hakkını kullandıktan sonra aynı kadınla tekrar evlenmesi, ancak kadının başka bir erkekle evlenip ondan boşanmasından sonra mümkündür. Kadının başka erkekle evliliği ise formaliteden ibaret bir evlilik olmamalıdır.

5. Kadınlar

Yukarıda aile hakkında verdiğimiz malumattan sonra aileyi meydana getiren taraflardan biri olan kadından da kısaca söz etmek gerekir. Kadının toplumsal rolü, içinde yaşadığı toplumun medeniyet ölçülerinden biri olarak değerlendirilir. Bugün

54 Cevâd Ali, I, 3069.

Müslüman kadınların durumu, İslâm'ın kadın haklarına engel olduğu şeklinde haksız ithamların ileri sürülmesine neden olmaktadır. Bu ithamların en önemli dayanağı, İslâm dünyasındaki uygulamalardır. Gerçekten de bazı temel haklar açısından değerlendirildiğinde İslâm dünyasında kadının durumu hiç de iyi görünmemektedir. Fakat Müslümanların hali, sadece kadınların durumu açısından mı kötüdür? Erkeklerin durumu, çocuk hakları, temel hak ve hürriyetler, siyasal katılım gibi meselelerde de Müslümanların sınıfı geçebildiklerini söylemek mümkün değildir. Bize göre İslâm dünyasının bugün içinde bulunduğu durumu dine bağlamak, sorunun anlaşılmasına engeldir. Zira Hz. Peygamber'in başlatmış olduğu kadınların durumunu iyileştirme çabaları, daha sonraları istenen düzeye getirilememiş; hatta örfün baskısıyla geriye gitmiş ve böylece ortaçağda kadınlar, yavaş yavaş sosyal hayattan soyutlanmıştır. Kadınların sorunları konusunda, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Cahiliyenin bir nebze hortladığını söylemek aşırı bir iddia olmaz. Cahiliye döneminde kadınlar, hürler ve cariyeler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Bununla birlikte kadının durumu, aynı dönemde Batıdaki hemcinslerinin durumuyla kıyas kabul etmeyecek kadar iyiydi. Hatta Müslümanların kadına verdiği değer, -bütün olumsuzluklara rağmen- bugün bile Batıdan daha iyi durumdaydı. Zira Batı, bugün bile bazı haklar adı altında kadını sömürmeye ve onu erkeklerin şehvet metaı haline getirmeye devam etmektedir.

Daha önce de değindiğimiz gibi Cahiliye toplumu, sosyal hayatta erkeklerin egemen olduğu bir yaşam tarzına sahipti. Bununla birlikte erkekler kadar olmasa da kadınlara da ihtiyaç vardı. Erkek savaşırken kadın çadırlardaki işlere bakar; çocuklarının bakımını üstlenirdi. Bunun dışında develeri sağmak, hurma lifinden hasır yapmak, devenin yününü elbise haline getirmek gibi işleri yerine getirirdi. Kabilesinin uğradığı baskınlarda savaş-

çılara su taşımak, onları şiirlerle cesaretlendirmek ve yaralıları tedavi etmek de kadının üstlendiği görevlerdendi.

Hz. Muhammed'in yeni dini tebliğ etmeye başladığı dönemde bütün dünyada kadının durumu içler acısıydı. Araplar arasında eşraf sınıfına mensup bazı kadınların durumu daha iyi olmakla birlikte diğerlerinin durumları genellikle kötüydü. Mekke, Yesrib ve Tâif gibi şehirlerde oturan kadınların durumları çölde yaşayanlarla kıyaslanamazdı. Bazı kabile liderlerinin dirayetli kızları kabile içinde birçok erkekten daha çok itibar görürdü. Benü Adî b. Neccâr'dan Selma bt. Amr, Kureyş kadınlarından Hatice bt. Huveylid, Hind bt. Utbe, Alkame el-Hârisiyye; Medineli kadınlardan Ümm Umâre bt. Ka'b, Ümm Hâkim bt. el-Hâris ile meşhur Arap şairi Hansa, zikredebileceğimiz itibarlı kadınlardandır.[55]

Genellikle kadınların aile içinde etkisi olmamakla birlikte güçlü bazı kadınlar da vardı. Bazen Araplar, güçlü olan annelerinin ya da ninelerinin ismine nispet edilirlerdi. Mesela Abdullah b. Ubey'in şeceresinde dedesi yerine zikredilen Selûl babaannesidir.

Kabilelerin uygulamaları arasında farklılıklar olmakla birlikte özellikle Medineli Araplar, adet döneminde kadınla beraber aynı evde oturmaz; onlarla beraber yemek yemezlerdi. Hatta kadın, adet olduğu zaman evden çıkarılırdı. Bu anlayışın Yahudilerin etkisiyle benimsenmiş olması muhtemeldir.

Cahiliyede genellikle kadınların ekonomik bağımsızlıkları yoktu. Bununla birlikte Hz. Hatice gibi ticaretle uğraşan kadınlar da vardı. Kadınlar açısından önemli mahrumiyetlerden biri mirastan pay alamamalarıydı. Diğer taraftan kadın evlendirilirken babası ya da velisi, bir başlık parası alırdı. Bu başlık parası genel-

55 Bk. Günaltay, s. 119.

likle kadını evlendiren kişiye ait olurdu. Ancak az da olsa başlık parasını kadına verenler de vardı.

Buraya kadar anlatılanlardan, Hz. Peygamber'in tebliğe başladığı dönemde kadınların durumunun hiç de iyi olmadığı açıktır. Durumu biraz daha iyi olan ve şehirde yaşayan az sayıdaki kadını dışarıda tutarsak kadınların büyük sıkıntılara maruz kaldıkları ve kendilerine değer verilmediği anlaşılmaktadır.

İslâm'ın kadına verdiği değer, başlı başına bir devrimdir. Sorumluluk açısından din, hem kadını hem erkeği aynı şekilde muhatap almıştır. Hz. Peygamber döneminde kadın, hayatın içinde aktif olarak bulunmaktaydı. Ancak daha sonraki zamanlarda kadınların sosyal hayatın dışına itildiği bir süreç yaşanmıştır. Hz. Peygamber döneminde kadınlar mescitte ibadet edip birçok etkinliğe katılabiliyorlardı. Hatta çocuklarının bakımıyla ilgilendikleri için Hz. Peygamber'den yeterince yararlanamadıklarını söyleyerek Resûlullah'tan kendilerine nasihat etmesi için bir gün tahsis etmesini isteyecek kadar hayatın içindeydiler.

Hz. Peygamber döneminde kadınlar, bütün tehlikelere rağmen savaşlara katılabiliyorlardı. Savaşlarda özellikle yaralıları tedavi etmek, savaşçılara yemek hazırlamak ve onlara yardım etmek türünden yapabilecekleri işlerde yararlılıklar gösteriyorlardı.

Toplumun yetiştirilmesinde büyük sorumluluk taşıyan kadınların eğitimi o dönemde önemsenmiş; ancak daha sonraki yıllarda eğitim meselesi de ihmal edilmiştir.

İslâm'ın kadınların ekonomik haklarıyla ilgili getirdiği en önemli düzenlemelerden biri, onları mirasçı yapması ve ekonomik özgürlüklerini tanımasıdır. Kadının mal varlığı edinme hakkı vardır. Üstelik bu malı erkek gibi çocukları için harcama zorunluluğu yoktur. Diğer taraftan evlilik sırasında kadına takdir

edilen mehir de onun hakkı kabul edilmiştir. Bununla birlikte aradan geçen asırlara rağmen bugün hâlâ İslâm dünyasının bazı yerlerinde kadınlara miras verilmemektedir.

6. Köleler

Cahiliye erkeğinin kadına yönelik olumsuz tavrından söz etmişken durumu onlardan çok daha kötü olan kölelerden kısaca söz etmek gerekir. Köleler, sosyal statüleri ve hayat şartları itibariyle çok kötü durumdaydılar. Fakat bu durum, Cahiliye dönemine özgü değildir. Kölelik kaldırılıncaya kadar dünyanın birçok yerinde onların insan olarak temel haklardan mahrum bırakıldıkları bilinmektedir. Hatta bu alandaki hak ihlalleri en çok Batı Medeniyetinin öncüsü olan ABD'de meydana gelmiştir.

Kölelik, İslâm'ın doğduğu dönemde dünyanın hemen her yerinde oldukça yaygındı. Bu sebeple kölelerin durumunun genelde iyi olmadığı söylenmelidir. İnsanın doğasına aykırı olan kölelik, insanlık tarihinde uzun asırlar boyunca varlığını devam ettirmiştir.

Kölelik, savaş tutsaklarının köleleştirilmesi, Arap yarımadasının dışından getirilen ve önceden köleleştirilmiş olan kişilerin satılması ve az da olsa iki kölenin evliliklerinden doğan çocukların hayatlarına köle olarak devam etmeleriyle gerçekleşiyordu. Kıtlık yıllarında fakirlik nedeniyle ailelerin çocuklarını köle olarak satması, kişinin borcuna ya da işlediği bir suça karşılık köleleştirilmesi şeklindeki uygulamalar başka kültürlerde[56] varsa da Cahiliye Araplarında yoktu.

Köle tacirleri Habeşistan ve diğer komşu ülkelerden getir-

56 Örneğin Tevrat'ta (*Levililer* 25/39; *II. Krallar* 4/1-7) ve Roma Hukukunda borçlunun borcuna karşılık köleleştirilmesi uygulamaları vardı.

dikleri köle ve cariyeleri, panayırlarda satarlardı. Köleler, -o gün için bilinen- hemen hemen bütün meslek dallarında çalıştırılırlardı. Kölelerin evlerde hizmetçi olarak çalıştırılması, onların istihdam şekillerinden biridir. Bunun dışında sahiplerinin kendilerine verdikleri her işi yaparlardı. Ayrıca yeteneklerine göre farklı işlerde, özellikle de Araplar arasında gelişmemiş olan zanaatlarda da çalıştırılırlardı.

Kölelerin yaşam koşulları sahiplerinin kişiliğine, onların sahipleriyle kurdukları ilişkiye ve iş becerilerine göre değişirdi. Ama genel olarak Cahiliye döneminde köle ve cariyelerin durumu kötüydü. Kabileye kan bağıyla bağlı olan kadınların hür erkeklerle aynı değeri taşımadığı bir sosyal yapıda kölelerin hayat şartlarının iyi olduğunu söylemek zordur. Bu sebeple sahiplerinin şiddetine maruz kalan kölelerle karşılaşmak, her zaman mümkündü. Bir kişinin sahibi olduğu köleye şiddet uygulamasını başkasının engelleme hakkı yoktu. Zira köle, sahibinin malı olduğu için o malda dilediği gibi tasarruf etme hakkına sahipti. O halde sahibi kölesine herhangi bir zarar verdiğinde bu sebeple cezalandırılması gerekmezdi. Hürlerle köleler arasındaki farklılık, Cahiliye örfünün birçok yönüne yansımış; hatta bazı uygulamalar, İslâm fıkhında da yerini bulmuştur.[57]

57 Mesela haddi gerektiren suçlarda genel prensip kölenin hür kimseye verilen cezanın yarısıyla cezalandırılmasıdır. Kısası gerektiren suçlarda ise kasten adam öldüren köle, hür insan ya da köle karşılığında kısas edilir. Hanefîlere göre bir köleyi öldüren hür de kısas cezasıyla cezalandırılır. Ancak diğer mezhepler, aralarında eşitlik olmadığı gerekçesiyle bu durumda hürlerin kısas edilemeyeceği görüşündedirler. Yaralamalarda da Şafiî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre hür kişi köle mukabilinde kısas olunmaz. Hanefîler ise bu hususta öldürmeden farklı bir görüşe sahiptirler. Onlara göre de taraflardan birinin ya da her ikisinin köle olması halinde kısas yapılmayacağı görüşündedirler (Aydın-Hamidullah, "Köle", *DİA*, XXVI, 240).

Kölelerden söz etmişken kadın köle olan cariyelerin durumundan da söz edelim. Cariyeler, çoğunlukla evlerde hizmetçi ve kadınların yardımcısı olarak istihdam edilirdi. Cariyelerin sahipleri, onlarla evlilik hayatı yaşama hakkına sahiplerdi. Ancak bütün cariyelerin efendilerinin cinsel taleplerini karşılamak durumunda olduklarını düşünmemek gerekir. Zira evlerde istihdam edilen cariyeler bazen yaşları epey ilerlemiş, ailenin fertleri gibi telakki edilen kadınlar olabiliyordu. Hatta bazı durumlarda bunlar daha çok tercih ediliyordu. Kaldı ki Araplar, hür kadınlarla beraber olmayı cariyelerle beraber olmaktan üstün tutarlardı. Öyle ki kişinin cariyesinden olan çocuğuyla hür eşinden doğan çocuğu bile denk görülmezdi. Bazı kabileler, cariyeden doğan çocuğun diyetini, hür kadından doğan çocuğun diyetinin yarısı kabul ederlerdi. Yine bazı Araplar arasında cariyeden doğan çocukların hür kadından doğan çocuktan daha az miras aldığı da görülmektedir.

Köle sahibi olmanın bir maddî bedeli olduğu muhakkaktır. Bunun için herkesin köle sahibi olması mümkün değildi. Özellikle şehirlerde oturan Araplar arasında köle edinmenin daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Çölde göçebe hayatı yaşayan insanların, yaşadıkları koşullar gereği daha az köleye sahip olmaları doğaldır.

Bazı Araplar, genç ve güzel cariyeleri toplayarak onları pazarlarlardı. İstedikleri zaman ise cariyelerini satmalarına engel bir durum yoktu. Bununla birlikte kaynaklarımızda yer alan bazı rivayetlerden hareketle böyle bir uygulamanın yaygın olduğunu zannetmek doğru değildir.

Cahiliye döneminde Araplar arasında köle azat etme uygulaması vardı. Ancak bildiğimiz örnekler, Arap olduğu halde köleleştirilen insanlarla ilgilidir. Bu sebeple, Cahiliye döneminde sadece Arap olan kölelerin azat edildiği söylenebilir. Bilindiği gibi

Hz. Peygamber de, peygamberlikten önce Arap bir köle olan Zeyd b. Hârise'yi azat ederek evlatlığa almıştı. Araplar, genellikle savaşlarda esir edilmek ve baskınlar sonunda ele geçirilmek suretiyle köle statüsüne giriyorlardı. Bu sebeple annesinden hür olarak doğmuş, kabilenin saygın insanlarından birisinin çocuğu ya da hanımı, bir süre sonra yaşamını köle olarak sürdürmek zorunda kalabilirdi. Savaşta esir edilenlerin akrabaları ise kurtuluş fidyesini ödeyerek yakınlarının köleleştirilmesini engellemeye çalışırlardı.

İslâm, doğduğu dönemde Arap yarımadasının hemen her tarafında mevcut olan köleliği tamamen ortadan kaldırmadı. Bununla birlikte kölelerin hayat standartlarının yükseltilmesi için bazı tedbirler aldı. Daha önce efendilerinin insafına terk edilmiş olan köleler, İslâm'la birlikte insan olarak muamele görmeye başladılar ve eskiye göre birçok haklar kazandılar. Kur'ân'da, "*Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz, Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*"[58] buyurulmaktadır.

Günümüzde zaman zaman İslâm'ın köleliği kaldırmayı hedefleyip hedeflemediğine dair hararetli tartışmalar yapılmaktadır. Hz. Peygamber, kölelerin hür insanlardan farkları olmadığını ancak başlarına gelen musibet sonucu köle haline geldiklerini biliyor ve arkadaşlarına bunu telkin ediyordu. Kölelere farklı muamele yapılmamasını, efendilerinin onlara yediklerinden yedirmelerini, giydiklerinden giydirmelerini öğütlüyordu.

Köle azat etmeyi teşvik amacıyla birçok imkânın kullanıldığı bir gerçektir. Ancak köleliğin kesin olarak kaldırılmasına yönelik açık bir hamlenin mevcut olduğuna dair sarih bir bilgiye sahip

58 *Nisâ* 4/36.

değiliz. Zaten o günün koşullarında köleliği ortadan kaldırmanın siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik sebeplerle mümkün olduğunu iddia etmek de güçtür. Bu sebeple Hz. Peygamber'in çabası, köleliği teşvik eden koşulları değiştirmek, azat edilmelerini yaygınlaştırmak ve hayat standartlarını yükseltmektir.

Hz. Peygamber, köle azat edilmesine büyük önem vermiş; fırsat buldukça köle azat ettiği gibi Müslümanları da buna teşvik etmiştir. Belirli suç ve günahları işleyenlerin kefaret olarak köle azat etmesi uygulamaları, köle azadının yaygınlaştırılması için getirilmiş önemli prensiplerdir. Bunlar hata ile adam öldürme, yemini bozma ve zıhârdır. Hata ile bir Müslümanı öldüren kimse, maktulün yakınlarına ödeyeceği diyet dışında bir de köle azat etmek zorundadır.[59] Yemini yerine getiremeyen kimse ise kefaret olarak ya on fakiri doyuracak veya giydirecek ya da bir köleyi azat edecek; bunlara gücü yetmezse üç gün oruç tutacaktır.[60] Karısını kendileriyle evlenmesi ebediyen haram olan yakınlarından birine benzeterek zıhâr yapan kimse, karısıyla normal ev-

59 *"Yanlışlık hali müstesna, bir müminin bir mümini öldürmesi olacak şey değildir. Kim bir mümini yanlışlıkla öldürürse bir mümin köleyi azat etmesi ve bağışlamadıkları sürece ailesine diyet ödemesi gerekir. (Öldürülen kimse) mümin olur ve düşmanınız olan bir topluluktan bulunursa, mümin bir köle azat etmek gerekir. Eğer sizinle kendileri arasında antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine verilecek bir diyet ve mümin bir köle azat etmek gerekir. Bunlara imkân bulamayanın, Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay ardarda oruç tutması gerekir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."* (Nisâ 4/92).

60 *"Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar. Bu durumda yeminin kefareti, ailenize yedirdiğinizin orta hallisinden on yoksulu doyurmak yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir. Kim (bu imkânı) bulamazsa onun kefareti üç gün oruç tutmaktır. İşte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin kefareti budur. Yeminlerinizi tutun. Allah size ayetlerini işte böyle açıklıyor ki şükredesiniz."* (Maide 5/89).

lilik hayatına devam etmeden önce kefaret olarak bir köle azat etmek, buna imkân bulamıyorsa iki ay kesintisiz oruç tutmak, buna da güç yetiremiyorsa altmış fakiri doyurmak zorundadır.[61] Böylece aslında kölelerle doğrudan ilgisi olmadığı halde bu günahlar, köle azadı için bir yol olarak kullanılmıştır.[62]

Hz. Peygamber'in savaşlarda düşmanlarına karşı takındığı tutuma köleleştirme açısından değinmek gerekir. O, bizzat girişti-ği ya da arkadaşlarının komuta ettiği savaşlarda esir edilen hiçbir kimseyi köleleştirmemiştir. Sa'd b. Muâz'ın kararıyla öldürülen Kurayzaoğullarının kadınları ve çocukları ise Yahudilerin bulundukları bölgelere götürülerek onlara satılmış; böylece köle olarak hayatlarının devam etmesi engellenmiştir. Hz. Peygamber'in savaş esirlerine karşı takındığı tutum, gerçekten övgüye layıktır. Zira İslâm öncesinde Araplar arasında meydana gelen savaşlarda ya da Arap kabilelerinin birbirlerine yaptıkları baskınlarda esir edilenler köleleştirilerek pazarlarda satılabildiği bir ortamda o, en şiddetli düşmanlarına bile -bugün uluslararası hukukta yer alan, ancak çoğu zaman ihlal edildiğine şahit olduğumuz haklardan ileri haklar tanıyarak- tutsak muamelesi yapmıştır.

Muhtemelen buraya kadar değinmeye çalıştığımız sebeplerle birlikte Hz. Peygamber'in insan olarak onlara verdiği değer, kölelerin İslâm'ı benimsemelerine yol açmıştır. Hz. Peygamber, ki-

61 *"Kadınlarından zıhâr yaparak ayrılıp sonra da söylediklerinden dönecek olanlar, eşleriyle birbirlerine dokunmadan önce, bir köle azat etmelidirler. İşte bu hüküm ile size öğüt veriliyor. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Kim (köle azat etme imkânı) bulamazsa, eşine dokunmadan önce ardarda iki ay oruç tutmalıdır. Kimin de buna gücü yetmezse altmış fakiri doyurmalıdır. Bunlar Allah'a ve Resûlüne hakkıyla iman edesiniz diyedir. İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kâfirler için elem dolu bir azap vardır."* (Mücadele 58/3-4).

62 Bk. Aydın-Hamidullah, "Köle", *DİA*, XXVI, 242.

şilerin dinî samimiyetlerini ve yeteneklerini dikkate aldığı için köken itibariyle köle olan birçok kişi inanç toplumunda önderler arasına girebilmişlerdir. Bunlar arasında Suheyb b. Sinan er-Rumî, Selman-ı Fârisî, Bilal-i Habeşî ve Zeyd b. Hârise gibi isimleri zikredebiliriz.

"Allah katında gerçek din İslâm'dır."
(*Âl-i İmrân* 3/19)

1. Putperestlik

Akide toplumunu kabile toplumundan ayıran önemli bir özellik, din anlayışındaki farktır. Cahiliye toplumunun din anlayışını doğru bir şekilde tasvir etmek, İslâm'ın nasıl bir din olduğunu öğrenmek açısından da önemlidir. Bilindiği gibi Hz. Muhammed'in Kureyşlilerle temel tartışma konusu, getirdiği dinin hem akidesiyle, hem de pratiğiyle Cahiliye dini ile çelişmesiydi.

İslâm öncesi Araplarının din anlayışlarını doğru bir şekilde ortaya koymanın önündeki temel zorluklardan biri, Cahiliye din anlayışını tasvir edip çözümlememize yardım edebilecek olan putperestlere ait kaynaklara sahip olmayışımızdır. Bu sebeple Cahiliye din anlayışını Kur'ân'dan ve nüzul döneminden sonraki asırlarda Müslümanlar tarafından yazılan kaynaklardan öğrenmek zorundayız. Kaynak sıkıntısı çektiğimiz bu konuda Kur'ân'ın tasvirleri büyük önem taşımaktadır. Zira Kur'ân, Arap tarihine ışık tutabilecek en eski metin olmanın yanı sıra bizzat putperestlerin de duydukları ve vâkıf oldukları bir metindi. Bu sebeple Kur'ân'daki ifadeler, onların durumunu en doğru şekilde tasvir eden ifadelerdir; ancak karşı karşıya bulunduğumuz önemli bir probleme değinmeden de geçmek istemiyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ve Cahiliye tarihine ışık tutabilecek ayetler, Cahiliye dönemini anlatmayı hedeflemediği gibi, birçok ayet esasen belirli bir olaya ya da kişisel tavra işaret etmekte-

dir. Sözgelimi bir müşrikin ahiret inancıyla ilgili tutumunu tenkit konusu yapan bir ayeti Arapların hepsine şamil kılacak şekilde genelleştirirsek yanılmamız söz konusu olabilir. Zira Kur'ân-ı Kerîm, Arapların durumunu tasvir etmeyi hedeflemek yerine, Hz. Peygamber'e karşı çıkan putperestlerin davranış ve tutumlarının kötülüğüne ve hayatlarındaki sapmalara dikkat çekmektedir. O halde Kur'ân'da yer alan bilgiler doğru olmakla birlikte sadece Kur'ân'dan hareketle Cahiliye hakkında genel bir tasvir yapmak güçtür. Sözgelimi Cahiliye dinini tanımlarken kullandığımız Kur'ânî kavramlardan biri olan şirk, Kur'ân'ın onların dini hakkındaki bir nitelemesidir. Bununla birlikte Kur'ân'ın Cahiliye hakkındaki tasvirleri ihmal edilemez öneme sahiptir.

Arapların dinleri, kutsal kitabı bulunan, dinî ritüelleri ve ibadetleri kurumsallaşmış bir din olmadığı için, toplumun genelinin inançlarını ifade edecek şekilde dinî anlayışlarını ortaya koymak zordur. Öte yandan Cahiliye döneminde Arap yarımadasında yaşayan insanlar arasında tek bir inanç yoktu. İslâm'ın doğduğu coğrafyada ve çevre memleketlerde putperestlik, önemli din anlayışlarından birisiydi. Putperestlerin inançları ile diğer Samî toplulukların inançları incelendiğinde önemli benzerliklerin bulunduğu, bazı tanrı adlarının bile aynı olduğu görülecektir. Mesela Suriye'de Nabatîlerin, Hicaz Arapları arasında kutsal sayılan Lât, Menât, Uzza ve Hübel putlarıyla aynı ya da benzer isimlerle anılan tanrıları mevcuttu.

Arapların dinî hayatlarını basit yaşamalarının ve dinî ritüellerinin farklılık arz etmesinin bazı sebepleri mevcuttur. Arapların, Samîlerin göçebe hayatı yaşayan ve çoğunluğu İslâm'ın doğuşu sırasında yerleşik hayata geçememiş bir topluluğu olmaları, dinlerinin daha basit olmasına ve kendi hayat koşullarına göre şekillenmesine neden olmuştur. Yerleşik hayat yaşayan toplum ve topluluklar, kendi dinlerini zamanla yaşadıkları hayata uygun

bir şekle dönüştürebilmişlerdir. Genellikle göçebe Arapların dinleri de yaşadıkları bölgenin koşulları içinde yerel özellikler kazanmıştır. Bununla birlikte Araplar arasında Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e nispet edilen bazı dinî motifler varlıklarını devam ettirmiştir. Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemden Hz. Muhammed'in nübüvveti zamanına kadar yaklaşık 2500 yıl geçmesine rağmen Hz. İbrahim'in diniyle bağları kalmadığı halde hac ibadeti ve Kâbe, canlı bir şekilde varlıklarını devam ettirebilmişlerdi.

Arabistan'daki putperestliği diğer Samî toplulukların din anlayışından bağımsız ele almak doğru değildir. Mısır'dan Güney Irak'a kadar geniş bir bölgede gök cisimlerinin kutsanması ve bunları simgeleyen putlara ibadet edilmesi şeklinde yaygın bir geleneğin mevcudiyeti bilinmektedir. Kuzeyde yaşayan Arapların çoğu bu geleneğe bağlıydı. O halde Hicaz Araplarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Arapların yaşadıkları bölgede mevcut olan diğer inançlarla ilişkileri ve onlardan etkilenip etkilenmedikleri meselesi de ele alınması gereken önemli problemlerden biridir. Araplar arasında yaygın din anlayışı putperestlik iken Kuzeyde yaşayan bazı Arap kabilelerinin Hıristiyan olduklarını, Yemen bölgesinde ise Yahudiliği benimseyen bazı Arapların bulunduğunu biliyoruz. İslâm'ın doğduğu dönemde doğrudan ya da dolaylı olarak Bizans hâkimiyeti altında olan veya onların hâkimiyet alanları dışında kalan Arapların önemli bir kısmı putperestti. Arap yarımadasının her tarafında ve Suriye ile Irak'ın bazı bölgelerinde göçebe ya da yarı göçebe olarak yaşayan Arapların büyük çoğunluğu putperest kalmaya devam etmiş olmakla birlikte sahip oldukları inanç yerel ve kabilevî özellikler taşıdığı için bunu tek bir din olarak isimlendiremeyiz.

Arapların yaşadıkları bölgede yaşayan ilahî dinlerle ilişkilerini basite indirgeyen ve etkileşimlerinin önemsizliğine hükme-

den bazı anlayışların aksine Hicaz Araplarıyla kitap ehli arasındaki ilişkinin sanılandan ileri olduğu kanaatindeyiz.

a. Putperestliğin Arabistan'da Yayılması

Üzerinde durulması gereken konulardan biri, Arapların sahip oldukları şirk inancının nasıl ortaya çıkıp geliştiği hususudur. Kaynaklarımızda Arapların eskiden Hz. İbrahim'in dinine bağlı, tevhid inancına sahip oldukları, putperestliğin ise Arabistan'a daha sonra geldiği anlatılır.

Bize göre putların Arap yarımadasına gelişi ve putperestliğin burada yayılışı ile ilgili anlatılanlar, meseleyi doğru bir şekilde tasvir etmekten uzaktır. Kur'ân'da Hz. İbrahim'in Hicaz'a geldiği ve burada büyüyen oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi (Beytullah=Allah'ın evi) inşa ettiği anlatılır. Geleneğe göre Hz. İbrahim, eşi Sara'nın kıskançlığı nedeniyle Hacer ile oğlu İsmail'i Mekke'nin bulunduğu yere bırakmıştır. Hz. İbrahim'in oğluyla eşini/cariyesini buraya getirmesinin nedeni olarak kıskançlığın gösterilmesinin doğru olmadığını düşünüyoruz. Zira Hz. İbrahim, Kenan'da (Filistin) yaşıyordu. Böyle bir kıskançlık tepkisiyle karşılaştığında Hacer'i oturduğu yere yakın bir bölgeye götürmesi akla ilk gelen çözümdür. Böylece eşini ve yıllarca özlemle sahip olmayı beklediği oğlunu istediği zaman görebilecektir. Oysa Hacer ile İsmail'in bırakıldığı yer, onun yaşadığı bölgeden bir hayli uzak ve ulaşımın zor olduğu bir yerdi. Kaldı ki o sırada Mekke'nin bulunduğu yerde bazı kabileler bulunmakla birlikte yerleşik bir hayat yoktu. O halde Hz. İbrahim'in buraya gelmesinin, bizim bilemediğimiz bir sebebi olmalıdır.

Hz. İsmail büyüdüğünde babasının dinini burada tebliğ eden bir peygamber olarak görev yaptı. Arapların soy olarak kendilerini Hz. İsmail'e nispet etmelerine rağmen dinî açıdan İbrahim'e

bağlı olduklarını söylemeleri buna delildir. Hz. İsmail'in yaşadığı dönemde Araplar, Mekke'nin bulunduğu yerin civarında ve başta Yemen olmak üzere Arabistan'ın diğer yerlerinde yaşıyorlardı. Hz. İsmail'in bütün Arapların tevhit inancına dâhil olmalarını sağlamak amacıyla Arabistan'ın tamamına yönelik bir tebliğ çalışması yürütüp yürütmediğine dair elimizde bilgi yoksa da o zamanki şartlar göz önüne alınırsa İbrahim dininin bütün Arabistan'ı kapsayacak şekilde yayıldığı söylenemez.

Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'le birlikte Beytullah'ı inşa ettiği zaman ile Hz. Muhammed'in peygamberliği arasında yaklaşık 2500 yıl geçmiştir. Bu zaman zarfında Mekke'deki Araplara bir peygamberin gönderildiğine dair bir bilgimiz yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, Hz. İbrahim'in dini Hicaz'da, özellikle de Mekke ve civarında mevcut olmakla birlikte putperestlik Arabistan'ın birçok yerinde, özellikle nüfus yoğunluğunun daha fazla olduğu Yemen'de varlığını sürdürmüştür. Kanaatimize göre zamanla putperestliğe ait bazı değerler, hâkim inanç olarak İbrahim dinini etkilemiş; bu arada İbrahim dinine ait bazı değerler de putperestlerce kabul edilmiştir. Dinî ritüelleri ve ibadetleri şehirlilere göre zayıf olan Arapların, kendi dinlerine uyarlamaları mümkün olan hac gibi ibadetleri benimsemeleri anlaşılır bir durumdur.

Arapların kendilerini Hz. İbrahim'le ve oğlu İsmail'le ilişkilendirmeleri, canlı bir kültürel değer olarak varlığını Hz. Peygamber dönemine kadar sürdürmüştür. Bunun yegâne sebebi İbrahim'in Mekke'ye eşini ve çoğunu bırakması, arada bir burayı ziyaret etmesi ve Kâbe'yi inşa etmesi değildir. Bu anlayışı besleyen temel etkenlerden biri, Arapların Yahudi ve Hıristiyanlarla olan ilişkileridir. Söz konusu iki din mensupları da kendilerini inanç olarak Hz. İbrahim'le ilişkilendirirler. Yahudilerin ırkî bağlılığa yaptıkları vurgu da unutulmamalıdır. Araplar, kültürel olarak Yahudi ve Hıristiyanlardan etkilenme durumunda olduklа-

n için Hz. İbrahim'e bağlılıklarını canlı tutmaları, kendilerini bu iki dine mensup insanlara karşı savunmalarına yardım etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'in Yahudi, Hıristiyan ya da müşrik olmadığını, onun hanif bir Müslüman olduğunu açıklayan ayet,[63] Hz. İbrahim'in canlı bir motif olarak sahiplenildiğini göstermektedir.

Kesin bir tarih bulunmamakla birlikte kaynaklarda zikredilen rivayetler, putperestliğin Mekke'ye girişinin Hz. Peygamber'den birkaç asır öncesinde meydana geldiği şeklinde anlaşılmaya uygun ise de doğrusu, bu sürecin Hz. İsmail'in vefatından bir süre sonra başlamış olduğudur. Zira bir peygamberin önderliği olmadığında dinî değişim, uzun zaman alan bir süreçtir. Kuvvetle muhtemeldir ki, Hz. İsmail zamanında bile Mekke civarında putperestlik varlığını devam ettiriyordu.

Kaynaklarda putperestliği Arabistan'a getiren kişinin Amr b. Luhay olduğu söylenmektedir. Rivayetlere göre Huzâa kabilesinden olan Amr, yakalandığı bir hastalığı tedavi ettirmek amacıyla Suriye'de Belka'ya gitmişti. Burada Suriyelilerin putlara taptıklarını görmüş; taptıkları şeylerin ne işe yaradığını sormuş; onlar hakkında bilgi aldıktan sonra Hübel putunu alarak Mekke'ye götürmüş ve putlara ibadeti başlatmıştır. Amr'ın yaşadığı dönem hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte bunun çok eskilere gitmediği anlaşılmaktadır. Bu kadar kısa sürede önemli bir dönüşümün meydana gelmesi bizce mümkün değildir. Zira nispeten kapalı bir toplum sayılan Mekkelilerin dinî dönüşümü daha geç meydana gelmiş olmalıdır. Belki de Amr b. Luhay'ın Mekke'ye getirdiği Hübel putu Hz. Peygamber döne-

63 *"İbrahim ne Yahudi idi ne de Hıristiyan. Fakat o, hanif bir Müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi."* (*Âl-i İmrân* 3/67).

minde Mekkeli müşrikler arasında en itibarlı putlardan biri kabul edildiği için puta tapıcılık onunla başlatılmıştır.

Cahiliyede meydana gelen birçok gelişmenin İslâm'ın doğuşuna yakın dönemle ilişkilendirilmesi, Arapların uzak geçmişi ihata eden köklü bir tarih bilgisine sahip olmadıklarını gösterir. Zira Arapların kültürleri sözlü gelenek içinde korunuyordu. Sözlü gelenek ise geçmişin muhafazasından çok geleneği nakledenlerin çıkarlarına ve bilgilerine uygun olarak müdahaleye her zaman açıktır. Bu sebeple kabilelerin çıkarına uygun bilgiler, tadil edilerek nakledilirdi. Sözlü gelenek içinde geçmişe ait olguların efsanelerle ve mitlerle süslenmesi de yaygın bir anlatım şeklidir.

b. Putperestlerde İnanç ve İbadet

Müşrik Arapların inançları hakkında biraz bilgi verirsek, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği din ile daha sağlıklı karşılaştırmalar yapabiliriz. Araplar arasında genel olarak yüce bir yaratıcı inancı bulunmakla birlikte çoğunlukla kutsal değer atfettikleri çeşitli nesnelere de tapınıyorlardı. Arapların inançları kişiden kişiye değişiklik arz edebildiği gibi, inançlarına bağlılıkları da farklı olabiliyordu.

Kur'ân'ın ilk muhatapları olan Araplar, Allah adını yüce yaratıcının ismi olarak kullanıyorlardı. Bunu Allah hakkında Kur'ân'ın verdiği bilgilerden anlıyoruz. Kur'ân ayetleri, Allah'ı bilen bir toplumun muhatap alındığını göstermektedir. Temel farklılık, Allah'ın birliğine aykırı inançların kabulünden kaynaklanıyordu. Bir de Allah'ı tavsif ederken kullanılan bazı kavramlar konusunda farklılıklar vardı. Mesela putperestler bir işe başladıkları zaman "Bismike Allahumme (Allahım! Senin adınla başlarım.)" derken Hz. Peygamber, Hudeybiye'de anlaşma metnine

"Bismillahirrahmânirrahîm (Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla)" sözüyle başlamak istediğinde Suheyl b. 'Amr, Allah'ı Rahmân ve Rahîm sıfatlarıyla tavsif etmediklerini söyleyerek kendi kullandıkları formla başlanmasını istemiş; Hz. Peygamber de onun talebini kabul etmiştir. Bu küçük ayrılıkların ötesinde putperestlerin inançlarıyla İslâm inancı arasında temel, derin ve uzlaşmaz ayrılık, onların Allah dışındaki bazı varlıkları Allah'ın yanında ve onunla beraber yüceltmeleri, onlar adına kurban kesmeleri, onlardan yardım istemeleri ve onların kendilerini kötülüklerden koruyacaklarına inanmalarıydı.

Dinin kabile ile olan ilişkisi de dikkatten uzak tutulmalıdır. Aslında Arap bireyi için din, kendi iradesiyle tercih ettiği, tanrısıyla arasındaki ilişkiyi ifade etmekten çok kabilesinin ortak değeriydi. Bu değerin oluşmasında ataların sahip oldukları dine bağlılık, birinci derecede belirleyiciydi. Atalarının hayat üzerindeki bu otoritesi, geçmişlerinden bağımsız hareket etmelerini zorlaştırıyordu. Geleneklere aşırı bağlılık, aile büyüklerinin otoritesi ve geçmişte yaşayan kabile mensuplarının tercihlerinin önemi, kabileciliğin bir sonucuydu. İleride de anlatılacağı gibi İslâm, bu yapının birçok alandaki yansımalarını büyük ölçüde çözmüştür.

Arapların din anlayışlarının temelinde Allah'la aralarında vasıta olan, kutsiyet bakımından Allah'tan aşağı bazı varlıkları kabul etmeleri yatmaktadır. Bu inancın Ortadoğu'nun birçok yerine hâkim olan gnostik inançlarla ilişkisi vardır.

Araplar, Allah'a doğrudan ibadet edip dua etmek yerine bir vasıtaya ihtiyaç duyarlardı. Öte yandan Arapların tanrılarını, onları temsil eden müşahhas varlıklarla yüceltmeleri, bilgisizliğe paralel olarak tanrının ya da tanrısal güçlerin müşahhaslaştırılması eğiliminin bir ifadesidir. Zira insanlar, maddî bir varlığa kutsallık atfederek tanrılarıyla yakınlık kurmayı amaçlarlar; böylece tanrının varlığıyla ilgili sorular üretmekten kurtulurlar.

İstisna olarak nitelenebilirse de elimizde bazen taptıkları puta karşı saygısızlık gösteren Arapların davranışlarına ilişkin rivayetler mevcuttur. Bu durum, putperestliğin yaygın bir inanç olmakla beraber sistematik bir dinî yapıya dönüşmediğini göstermektedir. Nitekim önemli ölçüde dünyevî ve ekonomik bir etkinlik haline gelen hac ibadetini yerine getirmek, putların önünde fal bakmak, kurban kesmek, yolculuğa gidildiğinde saygı arz etmek ve benzeri hallerde bir dileklerinin yerine getirilmesini talep dışında önemli bir dinî etkinliğin bulunmadığını söyleyebiliriz.

Mekke Arapları, Hz. İbrahim'e ve oğlu İsmail'e büyük saygı gösterirlerdi. Hac ibadetini Hz. İbrahim'le ilişkilendirdikleri gibi, Hz. İsmail'in soyundan gelmekle iftihar ederlerdi. Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib, Zemzem kuyusunu bulduğunda kuyuya ortak olduklarını ileri sürmeleri, suyun öneminden dolayı olsa bile Hz. İsmail motifinin ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Hac ibadeti de aradan binlerce yıl geçmesine rağmen bazı değişikliklerle devam etmekteydi.

c. Putperest Araplarda İbadet

Arapların bireyin Allah'a kişisel yakarışı ve kendisini Allah'a teslim etme anlamına gelebilecek nitelikte sistemli ibadetlerinin olmadığı söylenebilir. Onların putlarına duaları ve yakarışları varsa da bunlar sistemli ibadetler değildi.[64]

64 Hz. İbrahim'in dininde namaz ibadeti olmasına rağmen Cahiliye Araplarında günlük namaz ibadeti yoktur. Bununla birlikte kaynaklarda Ebû Zer el-Gıfârî ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi kimselerin Kâbe'ye yönelerek namaz kıldıkları şeklinde bazı rivayetler mevcuttur. Diğer taraftan Kur'ân'da, *"Onların Kâbe'nin yanındaki duaları (sala) da ıslık çalmak ve el çırpmaktan başka bir şey değildir. (Ey kâfirler!) İnkâr etmekte olduğunuz*

Cahiliye döneminde Kureyşlilerin Receb ayında oruç tuttukları rivayet edilir. Ayrıca işledikleri bir günah sebebiyle kefaret için ya da kıtlığa maruz kalmamak için şükür ifadesi olarak oruç tuttukları anlatılır. Yine Cahiliye döneminde Aşura orucu tutulduğu nakledilmektedir. Aşura orucunun Araplara Yahudilerden geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[65] Cahiliye Araplarının tuttukları bir çeşit oruç ise sükût orucudur. Bir gün boyunca hiç konuşmazlar ve bunu ibadet sayarlardı.

Arapların en canlı ibadetlerinden biri kurbandır. Putperestler, şükür ifade etmek amacıyla ya da bir dileklerinin yerine gelmesi arzusuyla putlara kurbanlar keserlerdi. Ayrıca putlara çeşitli hediyeler ya da yiyecek sunma adetleri de mevcuttu.

Daha sonra bir kısmını değişik şekillerle ya da aynı adı taşımakla birlikte tamamen farklı muhtevada İslâm döneminde de gördüğümüz bu ibadetlerden bazılarının Hz. İbrahim döneminden kalmış olduğu kuvvetle muhtemel olmakla birlikte İslâm'ın doğuşuna yakın dönemlerde daha güçlü bir kültür olarak Hicaz'da ve civarında bulunan ehl-i kitabın etkisini de unutmamak gerekir. Putperestlerin dinî ritüellerinin eski pagan inançların, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail döneminden kalma ibadetlerin ve bu ibadetleri destekleyen kaynaklar olarak Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın etkisiyle oluştuğunu söylemek, iddialı bir görüş olarak değerlendirilmemelidir.

şeylerden ötürü şimdi azabı tadın." (*Enfâl* 8/35) ayetinin daha çok müşriklerin, Kâbe'de Müslümanların ibadetlerine karşı ibadet görüntüsü verdikleri bir engelleme hareketi olarak yorumlanmıştır. Kureyşlilerin ıslık çalıp el çırparak Kâbe'yi tavaf etme şeklinde bir ibadetlerinin olduğu da söylenir (Bk. Yaşaroğlu, "Namaz", *DİA*, XXXII, 350-351; Ateş, s. 51).

65 Bk. Ateş, s. 110-111.

d. Putlara Saygı

Putlara saygı, Arapların inançlarının en önemli tarafıdır. Onlar arasında herkes tarafından saygın kabul edilen putlardan çok, kabilevî ve bölgesel saygınlığa sahip putların mevcut olduğunu görüyoruz. Genellikle kabilelerin kendi putları vardı. Yani bütün kabilelerce yüce addedilen müşterek bir put yerine birçok put vardı. Ama bunların hepsi aynı derecede saygıya mazhar kabul edilmezdi.

Kitabı ve peygamberi bulunmayan Araplar, geçmişi kutsamaya büyük önem verirlerdi. Dinî anlayışları, hurafelerden ve mitolojiden beslenmekteydi. Her putun ya da dinî ritüelin halk hafızasında bir sebebi ve mistik bir yönü bulunabilirdi. Tanrılarının bazıları için uydurulan hikâyeler, onların eskiden insan olduklarına dair anlatılan mitolojik efsaneler, bu inancın en önemli meşruiyet kaynaklarından biriydi.

Bazı putlara daha genel bir saygı gösteriliyorsa da her kabilenin kendisine ait bir ya da birkaç putu vardı. Hatta Kâbe'ye kabilenin putunu simgeleyen bir taş ya da başka bir nesne konuyordu. Putlar, genellikle insan ya da canlı şeklinde tasvir edilmiş heykellerden değil, şekilsiz kayalardan, taşlardan ya da diğer cansız varlıklardan meydana geliyordu. Araplar, onların Allah katında şefaatçi olmalarını umarak önlerinde dua edip kurban kesiyorlardı.

e. Arapların Putları ve Mâbetleri

Hicaz Araplarının Kur'ân'da ve İslâm kaynaklarında adları zikredilen bazı putlarının isimlerini biliyoruz. Bunlar arasında Lât, Menât, Uzza, Hübel, İsâf ve Nâile gibi putlar en tanınmışlarıdır. İlk üçü Mekke dışında olan bu putların daha yaygın bir saygınlığı bulunmaktadır. Hicazlıların saygı duydukları en

önemli putlarından biri olan Menât, Mekke ile Medine arasında Kudeyd'e yakın Müşellel denilen yerdedir. Menât; Evs, Hazrec, Gassân, Huzeyl, Huzâa ve Mekke halkına aitti. Evs ve Hazrec, Menât'a en fazla saygı gösteren kabilelerdi. Evsliler, Hazrecliler ve onların dinine uyan diğer kabileler, hac ve vakfe yaptıktan sonra Menât'ın yanına giderek saçlarını orada tıraş ederlerdi. Hacılar, tıraştan sonra onun yanında bir süre ikamet ederek haclarını tamamlarlardı.

Tâif'te bulunan Lât putu dört köşeli bir kaya parçasıydı. Dişi bir put olarak kabul edilen Lât'a Kureyş'in ve bütün Arapların saygı duyduğu söylenir. Bir yahudinin, bu taşın yanında sevik [kavurga] yaparak insanlara ikram ettiği, onun ölümünden sonra o taşa tapmaya başlandığı, Amr b. Luhay'ın da ona ibadet etmeyi teşvik ettiği ifade edilir.

Uzzâ, Nahle denilen yerde üç küme dikenli ağaçtan oluşmaktadır. Uzzâ putu, Huzâalılara ait olup Kureyş, Kinâne ve Mudar kabilelerinin hepsi Huzâalılarla birlikte ona saygı gösterirlerdi.

Kâbe'nin yakınında bulunan Hübel, kırmızı akik taşından, insan şeklinde bir heykeldi. Sağ kolu kırık olduğu için Kureyş kabilesi, ona altından bir kol yaptırmıştı. Mekke'ye ilk defa Amr b. Luhay tarafından getirildiği ya da Huzeyme b. Müdrike tarafından yapılarak buraya yerleştirildiği rivayet edilir. Kimi çağdaş araştırmacılara göre bu put, Sami kavimlerin ortak tanrısı Ba'l olup Hübel adı, el-Ba'l kelimesinin dönüşmüş halidir ve Huzâa kabilesi tarafından Yemen'den getirilmiştir.[66] Bir meselede anlaşmazlık olduğunda ya da yola çıkılacağı zaman Hübel'in önünde fal oku çekilirdi.

66 Çelikkol, s. 155-156.

Mekke'de saygı duyulan putlar arasında İsâf ve Nâile'yi de zikretmek gerekir. Anlatılanlara bakılırsa Cürhüm kabilesinden İsâf b. Amr ile Nâile bt. Süheyl [veya Zeyd] Yemen'de birbirlerine âşık olmuşlar. Kabileleri hac için Mekke'ye gelince kimsenin olmadığı bir sırada zina edip taş kesilmişler. İsâf, Safâ tepesine; Nâile ise Merve tepesine dikilmiş. Bunlar uzun süre burada kalmışlar. Amr b. Luhay Mekke'ye hâkim olunca insanları bunlara tapmaya teşvik etmiş; Kusay, bu iki putu Kâbe'nin önüne, Zemzem kuyusunun yanına koymuştu. Kureyşliler, hac menasiki olarak onlara ibadet edip yanlarında tıraş olur ve kurban keserlerdi.[67]

Arapların saygı duydukları bazı mabetler de vardı. Bunların başında İslâm geleneği içinde de önemli bir yeri olan Kâbe gelmektedir. Kâbe, Kur'ân'da da ifade edildiği üzere Hz. İbrahim ile oğlu İsmail tarafından inşa edilmiştir.[68] Kâbe'nin ilk defa Hz. Âdem tarafından gökyüzünde bulunan bir mabedin izdüşümünde inşa edildiği söylencesinin tarihî gerçekliğini savunmak mümkün değildir. Bu söylencenin Kâbe'ye duyulan saygıyı pekiştirmek amacıyla zamanla ortaya çıkıp geliştiği söylenebilir. Kâbe, İslâm'dan önce Araplar arasında genel bir saygı görmüş; her sene Arapların buraya gelerek hac yapmaları önemli bir ibadet olarak kabul edilmiştir. Kâbe'ye duydukları saygı, Arapların ticarî ilişkileri üzerinde de etkili olmuştur.

İslâm'dan önce Kâbe, Arap kabilelerinin putlarını içine koydukları bir mabetti. Her yıl Zilhicce ayında hac ibadeti için ziya-

67 Bk. İbn al-Kalbî, s. 28, 37; İbn Habîb, s. 282; İbn Hişâm, I, 86; Çelikkol, s. 158-159.

68 "*Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor, 'Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin.' diyorlardı.*" (*Bakara* 2/127).

ret edildiği gibi diğer zamanlarda da şükür ifadesi olarak ziyaret edilirdi.

f. Putperestlerin Din Anlayışı

Dinleriyle ilişkileri ele alındığında çölde yaşayan Araplarla şehirde yaşayanların dinî anlayışları ve yaşayışlarında önemli farklılıklar mevcuttu. Hatta farklı şehirlerde ya da bölgelerde yaşayan insanlar arasında da içinde yaşadıkları koşulların gereği olarak dinî farklılıklar bulunuyordu. Bütün göçebe topluluklarda olduğu gibi, dindarlık ve düzenli ibadetler gibi şeyler çölde yaşayanlardan beklenmezdi. Zira Bedevî Arap için tanrı, daha çok devesi, sürüsü ve ailesi gibi sahip olduğu birkaç şeyi korumasını beklediği bir varlıktı. Bunun ötesinde karmaşık inanç sistemleri ve düzenli ibadetler onu ilgilendirmezdi. Medine döneminde bedevîler Hz. Peygamber'e geldiklerinde Allah Resûlü dini onlara anlayabilecekleri yalınlıkta anlatacaktır.

Arapların din anlayışları dikkatle ele alındığında bireylerin hür iradeleriyle sahip oldukları bir dinî inançtan söz edilemeyeceği, aksine kabilenin çıkanna uygun olan ve ataların tercihlerinin otorite kabul edildiği bir din anlayışının mevcut olduğu görülür. Kur'ân-ı Kerîm, Arapların sık sık atalarının dinlerine gönderme yapmalarını birçok ayette eleştiri konusu yapmıştır. Bu din, akidesi, ibadetleri ve muamelatıyla anladığımız manada bir din değildir. Hatta inanç sistemi olarak bile birçok farklılıkları olan bir inançlar demetinden söz ediyoruz.

g. Mekke'de Din-Ticaret İlişkisi

Arapların büyük çoğunluğu putları yüceltir; kendilerine gelebilecek zararlardan korunmak amacıyla ya da arzularının yerine gelmesi için putların huzurunda dua ederek kurban keserlerdi.

Ancak Arapların dinî anlayışlarını şekillendiren, onların putlarına bakış açılarını belirleyen bazı önemli etkenler vardı. Putperestlik, Arap yarımadasında yaygın olmakla birlikte Mekke Arapları arasında diğer Araplara nispetle daha güçlüydü. Bu da Mekkelilerin dinleriyle ilişkilerinde geçim kaynakları olan ticaretin belirleyici olmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan Allah'ın evinin sahipleri olarak din, Mekkelilere diğer Arapların nazarında bir saygınlık da kazandırıyordu. Zira Kureyşliler Allah'ın evinin sahibiydiler. Bu prestij, dinlerini koruma hususunda kendilerini sorumlu hissetmelerine neden olmuştur.

Mekkeliler açısından dinin ekonomik hayattaki belirleyici rolü dikkate alınmadan meseleyi hakkıyla değerlendirmek mümkün değildir. Hac ibadeti, Hicaz'ın en önemli ticarî etkinliklerinin yapılmasını mümkün kılardı. Din ile ticaret, birbirlerini besleyen iki kardeş gibiydi. Mekke'de bulunan Kâbe, bir tapınak olmasının yanı sıra buradaki Arapların önemli bir gelir kaynağıydı. Mekkeliler, hac yapmak için bölgeye gelen diğer Araplarla kurulan panayırlarda bir araya gelerek önemli ticarî etkinliklerde bulunurlardı.

2. Arabistan'daki Diğer Önemli Dinler

Arabistan'daki diğer önemli dinlere göz atıldığında Yemen'de ve Arabistan'ın kuzey bölgelerinde Hıristiyanların, Hicaz'da ve Hicaz'ın kuzeyinde ise Yahudilerin yaşadığı görülür. Bunlardan başka Mecusiliğe giren ya da onların etkisinde kalan Araplardan da söz edilir.[69] Ancak bunların önemli bir ağırlıkları yoktu.

69 Bk. Cevâd Ali, XII, 272; Kur'ân-ı Kerîm'de, "*Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sabiîler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Allah'a ortak koşanlar var ya, Allah kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah her şeye şahittir.*" (*Hac* 22/17) ayetinde Sabiîlerden ve Mecusilerden

Hicaz'da putperestlikten sonraki en büyük din Yahudilikti. Özellikle Hicaz'ın kuzeyinde yoğunlaşan Yahudilerin kitaplı ve köklü bir dine sahip olmaları nedeniyle Araplara nazaran kültürel üstünlükleri vardı. Hz. Peygamber'in nübüvveti sırasında Medine'deki Arapların Yahudilerle ilişkileri Mekkelilere nispetle daha ileri boyuttaydı.

İslâm'ın doğduğu sıralarda Ortadoğu'nun birçok yerine yayılmış olan Yahudiler, Arabistan'ın çeşitli yerlerinde de bulunuyorlardı. Bizim incelediğimiz bölge açısından ele alındığında Medine ve kuzeyindeki bazı yerleşim yerlerinde önemli bir Yahudi nüfusu vardı. Yahudilerin bölgeye nereden geldikleri hususu tarihçilerin tartıştıkları bir konudur.

Mekke'ye ticaret amacıyla gelen Yahudiler varsa da burada dikkate değer bir Yahudi varlığından söz etmek mümkün değildir. Elimizdeki bazı rivayetlerden anlaşıldığına göre Yahudi tüccarlar, Hicaz'ın çeşitli yerlerinde bulunuyorlardı. Mekkeli olup Hıristiyanlığı benimseyenler olduğu halde Yahudiliğin kabul edilmemesinin esas sebeplerinden biri, Yahudilerin kendi dinlerini İsrailoğullarına mahsus bir din olarak görmeleri ve dinlerini tebliğ etmek amacıyla özel bir çaba harcamaya gerek duymamalarıdır. Yine de Mekke dışından bazı Arapların Yahudi dinini benimsemiş olabilecekleri muhtemeldir. Öte yandan Yahudi kadınlarla evlenen Arapların çocukları, Yahudilerce kendilerinden kabul ediliyorlardı.

Bölgede yaşayan Yahudilerin ve Hicazlılarla ilişki içinde olan Hıristiyanların, Arap geleneği ve kısmen din anlayışı üzerinde önemli bir ağırlıklarının olduğunu kabul etmek yanlış değildir.

bahsedilmesi, Hicaz Araplarının onlar hakkında malumat sahibi olduklarına delildir (Bk. Cevâd Ali, XII, 267). Sabiîlerden, ayrıca *Bakara* 2/62; *Mâide* 5/69 ayetlerinde de söz edilmektedir.

Zira Yahudiler, yerleşik hayat yaşayan, kitaplı bir dine sahip Samî bir topluluktu. Araplarla aralarında kültürel bir bağ vardı. Dinleri ise kendilerini Araplara karşı üstün kabul etmelerine neden oluyordu. Hıristiyanlık da Samî bir çevrede doğmuş; tarihsel olarak Yahudiliğin devamı sayılabilecek nitelikte ve bazı Arap kabileleri arasında kabul görmüş bir dindi.

Hıristiyanların Hicaz bölgesindeki varlıkları önemsiz olsa da Arapların civar memleketlerdeki Hıristiyanlarla önemli ilişkileri mevcuttu. Habeşistanlı komutan Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmaya teşebbüs etmesinden dolayı Arapların Hıristiyanları sevmedikleri tezi kısmen doğruluk taşıyorsa da bu durum, kültürel etkileşime mani değildi. Zira Mekkeliler, yaz ve kış aylarında Yemen ve Suriye'ye düzenledikleri uzun ve meşakkatli ticarî seferlerinde Hıristiyanlarla ilişki kurmak zorundaydılar. Bu ilişkiler sonucunda Mekke'de Hıristiyanlığı benimsemiş bazı insanlar da vardı. Bunlardan biri daha sonra Müslüman olan, Habeşistan'a hicret eden ve oradayken irtidat eden Hz. Peygamber'in halasının oğlu Ubeydullah b. Cahş'tır. Bir diğeri ise Hz. Peygamber'in ilk vahyi aldığı sıralarda epey yaşlı olan Hz. Hatice'nin amcazadesi Varaka b. Nevfel'dir. İkisinin de hanif iken Hıristiyanlığı benimsedikleri ifade edilmiştir.

İslâm'ın doğuşu sırasında Medine'de bazı Hıristiyanların mevcut olduğu söylenmekteyse de bunlar hakkında tatmin edici bir bilgimiz yoktur. Hz. Peygamber'in hicreti sırasında Medine'de bulunduğu rivayet edilen Ebû Âmir er-Râhib'in bu sırada Hıristiyan olduğu hususu ise şüphelidir. Muhtemelen rahiplerle görüştüğü, onları taklit ederek münzevi bir hayat yaşadığı için bu lakapla anılmış; Hz. Peygamber'in hicretinden sonra ona karşı çıkarak Mekke'ye gitmiş; Uhud savaşı sırasında Mekkelilerin safın-

da yer almış; nihayet Tâiflilerin Müslüman olması üzerine oradan Şam'a giderek Hıristiyan olmuştur.[70]

Bunların dışında başka dinlere mensup insanların az da olsa bulunabileceğini kabul etmek mümkündür. Özellikle kölelerin başka dinlere mensup olabileceklerini göz ardı etmemek gerekir.

3. Haniflik

Arap yarımadasında Yahudilerin ve Hıristiyanların yanı sıra Hanif denilen, tek tanrı inancına sahip insanların mevcut olduğu kabul edilir. Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. İbrahim için de hanif tabiri kullanılmıştır.[71] Bundan olacak ki, birçok İslâm bilgini, "hanif" kelimesini Hz. İbrahim'in dini için kullanılan bir kavram kabul ederler.

Hanif kelimesinin menşei ve anlamı konusunda birbirinden farklı birçok yorumla karşılaşıyoruz. Kelimenin benzer, hatta aynı telaffuzla Araplara akraba ve komşu kavimlerin dillerinde bulunması, işi daha da karmaşık hale getirmekte, bu durum kelimenin menşei hakkında yapılan yorumlar arasında önemli farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Burada değinmek istediğimiz hususlardan biri hanifliğin Hz. İbrahim'in getirdiği dinin adı olup olmadığıdır. Bize göre hanifliğin Hz. İbrahim'in dininin adı olduğuna dair görüşü savunmayı gerektirecek güçlü deliller yoktur. Zira yukarıda zikrettiğimiz gibi Hz. İbrahim'in Hicaz Arapları arasında güçlü bir motif olması, tarihsel dinî bağlılıktan ziyade konjonktürel nedenlere dayanmaktaydı. Ancak şunu da hatırlatmak istiyoruz ki, putperestlerin de-

70 Bk. Demircan, s. 44-46.

71 Bk. *Bakara* 2/135; *Âl-i İmrân* 3/67, 95; *Nisâ* 4/125; *En'âm* 6/161; *Nahl* 16/120, 123.

ğerlerine saygı duymayıp muvahhit olduğunu söyleyen bazı kişiler, onların dinlerinden uzak olup İbrahim'in dinine bağlı olduklarını ifade etmek amacıyla bu ismi benimsemiş olabilirler. Başka ifadeyle söylemek gerekirse bu isimlendirme, haniflerin kendilerini Hz. İbrahim'e nispet etme düşüncelerinden kaynaklanmış olabileceği gibi, putperestlerin hanif kelimesine yükledikleri anlamla da ilişkili olabilir. Muhtemeldir ki hanif kelimesi müşrikler tarafından bu kişiler için, "putlara saygı duymayan, dinî değerlere karşı lakayt, dinden çıkmış kimseler" anlamında kullanılmıştır. Muhtemelen kelime, ilk zamanlarda Hz. Peygamber ve arkadaşları için de kullanılmış; ancak daha sonra Arapçada olumlu anlama sahip başka bir kökle ilişkilendirilerek müspet anlamı ön plana çıkarılarak benimsenmiştir.

Hanif olarak zikredilen insanlara ait olduğu nakledilen inançları ve hatta uygulamaları nereden aldıkları hususu üzerinde de durmak gerekir. Hz. İbrahim ile oğlu İsmail'in dinlerinin artık fiilen bulunmadığı bir yerde aradan geçen bunca zamana rağmen insanlardan bazılarının, bu dinî değerlere sahip çıkma bilincini kazanmalarının Hz. İbrahim'le ilişkilendirilme arzusunun dışında başka dayanakları olmalıdır. Kaynaklarda hanifler hakkında zikredilen malûmatın sonradan tasvir edilmiş olduğunu rahatlıkla söyleyebilsek de bunların hiç olmazsa bir bölümünün doğru olması gerekir. İslâm'ı yüceltmek ve İslâm dini ile Hz. İbrahim arasında canlı bir ilişki kurmak amacıyla hanif oldukları rivayet edilen bazı insanlara İslâm inancının temel ilkelerine benzer ifadelerin söyletilmiş olması muhtemeldir. Bunun tipik örneği Kus b. Sâide'ye ait olduğu rivayet edilen konuşmadır.[72] Bu inançların

72 Kus b. Sâide, Hz. Peygamber'in de Ukâz'da dinlediği meşhur hutbesinde şöyle demektedir: "Ey insanlar! Dinleyiniz ve belleyiniz; bir şeyi bellediniz mi ondan faydalanınız. Gerçek şudur ki yaşayan ölür, ölen yok

haniflere nispet edilmesinin sebeplerinden biri, fetret döneminde yaşayan veya kendisine bir peygamberin tebliği ulaşmayan insanların sorumluluklarının keyfiyetiyle ilgili İslâm Tarihinin ilk asırlarında yapılan tartışmalar olabilir. Zira bazı âlimler, bir peygamber olmadığı dönemlerde de insanların tevhit inancını benimsemekle mükellef olduklarını savunmuşlardır.[73]

Haniflere nispet edilen inancın ve bazı uygulamaların çevrede ilişki içinde oldukları akraba kavimlerin etkisiyle benimsenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Hanif olarak zikredilen kişilerden bazılarının Hz. Muhammed'in peygamber olduğu sıralarda Hıristiyanlığa girmiş olması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

olur. Gelmekte olan şey elbet bir gün gelecektir. Gökte haber, yerde ibretler vardır. Kapkaranlık gece, burçlar, sema, vadileri yanılmış yer ve dalgalı denizler... Bana ne oluyor ki, insanların daima gittiğini fakat geri dönmediklerini görüyorum. Gaflet sahiplerine, geçmiş milletlere ve eski asırların halklarına yazıklar olsun! Ey İyâd halkı! Hani babalarınız ve dedeleriniz? Hani hastalar ve ziyaretçiler? Nerede o zorba Firavunlar? Hani o bina kurup da yükselten, yaldızlayıp süsleyenler? Hani mal ve evlat? Nerede o haddi aşıp azan, servet toplayıp yığan ve 'Ben sizin en büyük tanrınızım.' diye haykıranlar? Onlar sizden daha çok servete sahip ve uzun ömürlü değil miydiler?" (Kapar, "Kus b. Sâide", *DİA*, XXVI, 460).

73 Bu hususta ortaya çıkan görüşleri dört gruba ayırmak mümkündür. Birinci görüşe göre fetret ehli putperest, müşrik, hatta tanrıtanımaz bile olsa dinî yükümlülük altında bulunmadığından ahirette kurtuluşa erecek ve Cennete girecektir. İkinci görüşe göre fetret ehli Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, ayrıca akıl yürütmek suretiyle bilinebilecek olan iyi fiilleri yapmak ve kötü fiillerden kaçınmakla yükümlüdür. Üçüncü görüşe göre fetret ehlinin durumu ahirette yapılacak bir imtihandan sonra belli olacaktır. Dördüncü görüşe göre fetret ehli Cennete veya Cehenneme girmeyecek; dirilişin ardından hesaba çekilecek ve cezaları süresince mahşer yerinde azap gördükten sonra hayvanlarla birlikte yok olacaklardır (Yurdagür, "Fetret", *DİA*, XII, 475-476).

Haniflerin sayısı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde yaşadıkları anlaşılan dört meşhur hanif, Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Huveyris ve Zeyd b. Amr'dır. Haniflerden biri olarak zikredilen bir diğer şahıs ise Kus b. Sâide'dir. Bunların dışında hanif olarak anılan birçok şahıs vardır. Bir kısmının doğru olması muhtemel ise de bazılarının sonradan hanif olduklarının ileri sürülmüş olduğunu düşünüyoruz. Hanifliğin yükselen bir değer olduğu İslâm döneminde atalarıyla iftihar etmeye özel önem veren bazı Arapların, onların hanifliğine dair bazı rivayetler uydurmuş olabileceklerini hatırdan uzak tutmamak gerekir.[74]

Haniflerin putları yüceltmedikleri, onlar adına kurban kesmedikleri, ancak nasıl ibadet edeceklerini bilmedikleri ifade edilir. Rivayetlerde, bu insanların inançlarını yaşayabilecekleri, Allah'a ibadet edebilecekleri bir din arayışı içine girdikleri belirtilir. O halde haniflik, ibadetleri ve inanç sistemi belli olan müstakil bir din değildi.

4. Esenlik Dini İslâm

Buraya kadar anlatılanlardan, İslâm'ın doğduğu sırada Arapların sahip olduğu dinî inanç hakkında kısaca bilgi sahibi olduk. İslâm, yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi sistematik bir din haline gelememiş ve göçebe ruhuna uygun bir şekil almış olan Arapların inançlarına ve dünyadaki -gerçekte ilahî bir kökene sahip olsa da sonradan bozulmuş olan- diğer dinlere karşı alternatif olarak ortaya çıktı. İslâm'ın muhataplarına önerdiği temel şey, yalın bir tevhit akidesini benimsemeleriydi. Bu, Yüce Yaratıcı ile insanı baş başa bırakan ve onların arasına başkasını sokmayan

74 Kaynaklarda zikredilen haniflerin isimleri için bk. Kuzgun, "Hanîf", *DİA*, VI, 38.

bir inançtı. Arapların bu inanca karşı koyabilecek akide bilgisine sahip olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in tebliğine karşı çıktıklarında onun iddialarını çürütemedikleri için ya atalarının dinî tercihlerine sığınıp onları referans alarak kendilerini savunmuşlar ya da Hz. Peygamber'in tebliğ çalışmalarını engellemek amacıyla onun şahsına yönelik karalamaya ve iftiraya başvurmuşlardı.

İlk İslâm toplumunda bireyleri birbirine bağlayan en önemli unsur, Allah'a, Peygamberine ve ona vahyedilenlere inanmaktır. İnanç kardeşle kardeşi, baba ile oğlu, köle ile efendisini karşı karşıya getirdiği ve hatta düşman yapabildiği gibi birbiriyle hiçbir kan bağı olmayan insanları da kardeş yapabilir. Kabile ilişkileri çerçevesinde birbirlerine düşman olan insanlar, İslâm dini etrafında kardeş olup aynı ülkü için omuz omuza çarpıştılar. İslâm'dan önce, yıllarca birbirleriyle savaşan Evs ve Hazrec kabilelerinin aynı ülkü etrafında birleşerek beraber hareket etmelerini sağlayan temel etken, dinden başka bir şey değildi. Her ne kadar adı geçen kabileler, İslâm'a girişlerinde bir ölçüde aralarındaki çatışmaları bitirmek suretiyle kabilelerinin çıkarlarını gözetmişlerse de bu durum İslâm'ın, Arap toplumunun sahip olduğu değerleri ıslah etmek için üstlendiği birleştirici hayatî rolü ihmal etmeyi gerektirmez.

Yeni din, muhaliflerin şiddetle karşı koyuşları sebebiyle başta kaçınılmaz olarak ortaya çıkan ihtilaf ve çatışmaların gerçek sebebi gösterilmiştir. Zira bu din, Hanzala b. Ebî Âmir ile babası Ebû Âmir'in birbirleriyle düşman saflarda çarpışmalarının nedeniydi. Ancak gerçekte bu ihtilaf ve gerginlik, karşı çıkış ve reddediş sebebiyle ortaya çıkan gerilimin sonucuydu. Zira Allah'ın insanlar için seçtiği gerçek din, ihtilaf çıkarmak ve tahrip etmek için değil, ıslah etmek ve düzeltmek için gelmiştir. Kaldı ki

Cahiliye inancı Araplar arasında birlik ve beraberliği sağlayan bir etken değil, düşmanlığın şekillendirdiği bir inançtı.

Cahiliye din anlayışında putların şefaat etmelerine dayanan inanç sistemini reddeden İslâm, bunun yerine Allah'ı birleyen bir inanç sistemini getirmiştir. Böylece en yüce varlık olan Allah'ın dışındaki varlıklara tanrısal nitelikler verilerek üstün varlıklar kabul edilmeleri reddedilmiştir.

İslâm'ın Cahiliye inancında bulunmayan ikinci önemli ilkesi, ahiret inancıdır. Müşrikler, genellikle ahiretin varlığına inanmazlardı. Onlara göre insan, yaptığı iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığını dünyada görmektedir. İslâm inancına göre ise insanın yaptıklarının karşılığı bazen dünyada verilebileceği gibi nihaî yargı, dirilişten sonra olacaktır. Bu inanç, insanın davranışları üzerinde çok ciddi bir iç denetim getirmektedir. Başka esaslar da bulunmakla birlikte dinin inanç ilkeleri ve pratikleri bu iki temel inanç ilkesi etrafında inşa edilmiştir. Bundan dolayıdır ki, Kur'ân'da bu iki iman esasına sıkça birlikte vurgu yapılmaktadır.[75]

İslâm, hem toplumu hem de bireyi disipline eden bir siyaset gütmüştür. İslâm'ın bireye yüklediği ibadet sorumluluğunu bu açıdan da ele almak gerekir. Yüce Allah'a ibadet etmenin kul ile Allah arasındaki ulûhiyet-kulluk ilişkisi bağlamından başka, düzenli ibadet eden bireyin sosyal kişiliğinin geliştiğini de unutmamak gerekir.

İslâm, eski inançlarla çatışan bir akide tesis etmekten başka bir de yaşam şekli teklif etmiştir. İlk Müslümanlarda, tutum ve davranışlarını dine göre belirleme anlayışı güçlü bir şekilde mevcuttu. Karşı karşıya kaldıkları gelişmelerde tavır belirleyebilmek için vahiy bekleme ya da Peygamber'in kanaatini öğrenme gayre-

75 Bk. *Bakara* 2/8, 126, 228, 232, 264; *Âl-i İmrân* 3/114; *Nisâ* 4/38, 39, 59; *Tevbe* 9/18, 19, 29, 44, 45, 99; *Nur* 24/2; *Talâk* 64/2.

ti, meraklarını gidermenin ötesinde ilahî iradeye bağlı kalma ve ona muhalefet etmeme çabasının sonucudur.

Hz. Peygamber döneminde dinin alanını kesin olarak belirleyebilmek kolay bir iş değildir. Hz. Muhammed'e inanan kişi için onun bütün söylediklerinin değeri vardır; ancak bu, soru sormaya ve makul ölçüler içinde itiraz etmeye de engel bir durum oluşturmaz. Zaman zaman müminler, bir meselenin peygamberin görüşüne mi yoksa Allah'ın iradesine mi dayandığını öğrenmek için soru sorarlardı. Hz. Peygamber'in kendi görüşüne dayanan kararlarla ilgili görüşlerini beyan ettiklerinde Hz. Peygamber'in onların görüşlerini kabul ettiği de olurdu.

Bazı beşerî münasebetler ya da siyasî konular, dinî bir form içinde algılanarak itaat konusu yapılmıştır. Sözgelimi Zeyneb bt. Cahş'ın Zeyd b. Hârise ile evlenmesi önerisine Zeyneb'in ve ailesinin sıcak bakmaması tasvip edilmemiştir. Hudeybiye musalahasında Hz. Ömer'in karşı çıkışı da sonucu değiştirmemiş; Allah ve Resûlüne itaati esas alan yaklaşım kabul görmüştür.

İslâm, dağınık bir yaşam tarzına sahip Araplara çeki-düzen verirken onların inançlarına yönelik disipline edici önemli düzenlemeler de getirmiştir. Bir kere Müslümanın hayatında ibadet, en önemli etkinliklerden biridir. Bir Müslüman günde en az beş kere Rabbine şükrünü ifade eder. Namazın cemaatle kılınmasıyla sosyalleşme ve birlik-beraberlik kültürünün gelişmesine katkı sağlar. Diğer taraftan bütün erkeklerle dileyen kadınlar haftada bir kez bir araya gelerek daha büyük bir dayanışma örneği gösterirler. Bugün, milyonlarca Müslümanın kendi iradeleriyle camilerde buluşması şeklindeki bir toplantı, din etkeni olmadan gerçekleştirilebilir mi? İmkânı olan Müslümanın hayatında en az bir kere katılması gereken hac ibadeti ise âdeta dirilişin bir provasıdır.

Yeni din, Müslümanlardan yılda bir ay oruç tutarak, hem

aç insanların çektikleri sıkıntıların birebir yaşamalarını, hem Allah'ın verdiği nimetlerin kıymetini daha iyi anlamalarını, hem de insanların bu ayda duygusal olarak Allah'a daha da yaklaşmalarını sağlamıştır. Oruç, dünyaya meyyal olan nefsi terbiye etmenin en önemli yollarından biridir.

Bunlardan başka Müslümanın malının bir kısmını ihtiyacı olan kardeşlerine vermesi de ona yüklenen zorunlu asgari mali yükümlülüklerden biridir. Böylece bireysel ibadetler bir taraftan nefsi terbiye ederken, diğer taraftan insanı toplumun bir ferdi olarak çeşitli sorumlulukları yerine getirmekle yükümlü kılmaktadır. Zekât yükümlülüğü, bazı Araplara ağır gelmiş; hatta Hz. Peygamber'in vefatından sonra merkezî otoriteyi tanımamanın en önemli gerekçelerinden biri olmuştur.

İslâm dinî, müminden eski inancını terk etmeyi isterken aynı zamanda onun sosyal yaşantısında da devrim niteliği taşıyan değişiklikler getirmiştir. Ondan iffetli olması,[76] haktan yana ve adil olması,[77] sosyal ilişkilerde hakkı gözetmesi,[78] iyilikte yardımlaşması,[79] kötülüğü güzellikle savması,[80] Allah'ın kendisine verdiği nimetleri başkalarıyla paylaşması yani zekât vermesi ve infakta bulunması,[81] emanetleri gözetmesi,[82] hoşgörülü ve bağışlayıcı olması,[83] insanlara karşı iyi davranışta bulunması,[84]

76 *Mûminûn* 23/5; *Nur* 24/30-31; *Meâric* 70/29.
77 *Mâide* 5/8, 42; *A'râf* 7/29, 181; *Nahl* 16/90; *Şura* 42/15.
78 *Nisâ* 4/135; *Hucurât* 49/9.
79 *Mâide* 5/2.
80 *Ra'd* 13/22; *Mûminûn* 23/96; *Kasas* 28/54.
81 *Bakara* 2/3, 43, 215, 219, 262, 265; *Âl-i İmrân* 3/92, 134; *Mâide* 5/55; *Enfâl* 8/3; *Tevbe* 9/71; *Hac* 22/35; *Mûminûn* 23/4; *Şurâ* 42/38; *Beyyine* 98/5.
82 *Nisâ* 4/58; *Mûminûn* 23/8; *Meâric* 70/32.
83 *Âl-i İmrân* 3/134, 159; *Mâide* 5/13.
84 *Bakara* 2/237; *Nisâ* 4/19.

güzel ve doğru sōz sōylemesi,[85] alçak gönüllü olması,[86] dürüst olması ve doğruluktan ayrılmaması,[87] sōzünde durması,[88] yeminini yerine getirmesi,[89] iyiliği tavsiye edip kötülükten men etmesi[90] ve sabırlı olması[91] beklenir. Müslümanın, insan canına kıymak,[92] zina etmek,[93] gasp ederek sahiplenmek,[94] cimrilik,[95] başkalarına iftira,[96] iyiliği başa kakmak,[97] gıybet ve dedikodu yapmak,[98] kibirli olmak,[99] yeryüzünde fesat çıkarmak ve bozgunculuk yapmak,[100] haset etmek,[101] israfta bulunmak,[102] yalan sōylemek,[103] insanlarla alay etmek,[104] riyakârlık yapmak,[105]

85 *Bakara* 2/83; *Nisâ* 4/9; *Ahzâb* 33/70.
86 *Mâide* 5/54; *Furkan* 25/63.
87 *Tevbe* 9/119; *Hûd* 11/112; *Fussilet* 41/30; *Şurâ* 42/15; *Ahkâf* 46/13.
88 *Ra'd* 13/20; *İsrâ* 17/34; *İnsan* 76/7.
89 *Mâide* 5/89; *Nahl* 16/91.
90 *Âl-i İmrân* 3/104, 110, 114; *Tevbe* 9/71, 112; *Hac* 22/41; *Lokman* 31/17.
91 *Bakara* 2/153, 155, 177; *Âl-i İmrân* 3/ 17, 120; *Hûd* 11/49, 115; *Hac* 22/35; *Lokman* 31/17.
92 *Nisâ* 4/92-93; *Mâide* 5/32; *İsrâ* 17/33; *Furkan* 25/68.
93 *İsrâ* 17/32; *Furkan* 25/68; *Mümtehine* 60/12.
94 *Nisâ* 4/2, 10, 29, 161; *Tevbe* 9/34.
95 *Bakara* 2/268; *Âl-i İmrân* 3/180; *Nisâ* 4/37; *Tevbe* 9/67; *Furkan* 25/67; *Hadid* 57/24.
96 *Nisâ* 4/112; *Nur* 24/11, 23.
97 *Bakara* 2/264; *Müddessir* 74/6.
98 *Hucurât* 49/12.
99 *İsrâ* 17/37; *Lokman* 31/18-19; *Hadid* 57/23.
100 *Bakara* 2/11, 27; *Ra'd* 13/25.
101 *Felak* 113/5.
102 *En'âm* 6/141; *A'râf* 7/31; *İsrâ* 17/26-27; *Furkan* 25/67.
103 *Bakara* 2/10; *En'âm* 6/116; *Tevbe* 9/77, 90; *Hac* 22/30.
104 *Hucurât* 49/11; *Hümeze* 104/1.
105 *Nisâ* 4/38, 142; *Enfâl* 8/47; *Maûn* 107/6.

su-i zanda bulunmak,[106] dünyaya aşırı düşkün olmak,[107] insanlar arasında laf taşımak,[108] ölçü-tartıda ve ticarette hile yaparak insanları kandırmak[109] gibi çirkin davranışlardan da uzak durması istenir.

106 *Hucurât* 49/12.

107 *İbrahim* 14/3; *Necm* 53/29-30; *Hümeze* 104/2-3.

108 *Kalem* 68/11.

109 *En'âm* 6/152; *Hûd* 11/85; *İsrâ* 17/35; *Şuara* 26/181; *Rahman* 55/9; *Mutaffifin* 83/1-6.

"Kıyamet günü, insanların Allah'a en sevgilisi ve en yakını adil lider, Allah'a en sevimsizi ve en uzağı zalim liderdir."[110]

Hadis

1. Cahiliye Siyaseti

Cahiliye dönemi siyaset anlayışıyla İslâm'ın siyaset anlayışı arasında sağlam bir karşılaştırma yapılmadan İslâm'ın bu alanda getirdiği düzenlemelerin hakkıyla anlaşılması mümkün değildir. Siyaset kavramı çok geniş bir anlama sahipse de burada "toplumu ve devleti idare etme" çerçevesinde ele alınacaktır. Bu açıdan ele alındığında gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, her toplumda siyaset ve bunun kurumsal yapılanması bulunmaktadır. Cahiliye döneminde de Arap toplumunun bir siyasal yapılanması vardı. Cahiliye kavramına yüklenen anlamdan hareketle, bu dönemde Arapların güçlüden yana olan ve zorbalığı meşrulaştıran bir siyasî anlayışa sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Çağdaş bazı yazarlar, Cahiliye dönemi Mekke toplumunu, kurumlarını yapılandırmış bir site devleti olarak tanımlarlar. Bu düşüncenin sebeplerinden biri, Mekke'de kabileler tarafından paylaşılan bazı görevlerin bulunmasıdır. Ancak biz Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce Mekke Arapları arasında, devlet yapılanması olarak tanımlayabileceğimiz bir siyasî organizasyonun olmadığını düşünüyoruz. Bununla birlikte bu görü-

110 Tirmizî, *Ahkâm* 4 [III, 617].

şümüzün, Mekke'de siyaset olmadığı şeklinde düşünülmesinin yanlış olacağını vurgulama ihtiyacı duyuyoruz.

Arapların Yemen bölgesinde ve Kuzeyde kurdukları bağımsız ya da yarı bağımsız devletler vardı; ancak İslâm'ın doğuşu sırasında buralarda da siyasî boşluklar ve sorunlar mevcuttu. Yemen bölgesi, dış müdahalelere maruz kalmış; önce Habeşlilerin, sonra da İranlıların istilasına uğramıştı. Yemen kökenli Arapların kurdukları, Şam'a komşu olan Gassânîler devleti Bizans'a, Irak taraflarındaki Hîre devleti ise İran'a bağlı bir devletti. Buradaki siyasal yapı da aslında kabile yapılanmasından farklı değildi.

Hz. Peygamberden önce Mekke'de, büyük ölçüde siyasal birliği sağlayan ve bazı gereksinimleri karşılamak üzere bazı sosyal, ekonomik, hukukî, idari ve siyasî kurumların kurulmasına ve geliştirilmesine önayak olan kişi, Hz. Muhammed'in atalarından olan Kusay'dır. Kusay, yaptıklarından dolayı Mekkeli Araplar arasında ölümünden sonra da büyük bir saygıya mazhar olmuştur.

Hz. Peygamber'in biseti sırasında Mekke'de bir kısmı Kusay tarafından ihdas edilmiş, siyasî, sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel bazı görevler devam ediyordu. Ancak bu görevler, bir devlet yapılanması içinde değil, kabile düzenin gerektirdiği şekilde organize edilmişti. Bunlar arasında Kâbe'nin muhafızlığı olan sidâne ve Kâbe'nin perdedarlığı olan hicâbe, hacıların su ihtiyaçlarını karşılama görevi olan sikâye, muhtaç hacıların iaşe ve ibate ihtiyaçlarını karşılama görevi olan rifâde, Mekkelilerin toplantı görevi olan Nedve'yi zikretmek gerekir. Bu görevlerin bir kısmı Kusay'dan önce mevcut ise de o, bazı düzenlemeler yaparak ve yeni görevler ihdas ederek bir taraftan kendi gücünü, diğer taraftan da Kureyşlilerin bölgedeki saygınlıklarını artırmıştır.

Kusay'ın vefatından bir süre sonra, torunları arasında, elle-

rinde bulundurdukları görevlerin paylaşımı konusunda ihtilaf çıkınca ikiye bölündüler. Sözü edilen ihtilâf sırasında Kureyşliler, el-Mutayyebûn (Abdumenâfoğulları ve taraftarları), el-Ahlâf (Abduddâroğulları ve taraftarları) ve tarafsızlar olarak bölündüler. Ancak daha sonra görevlerin kabileler arasında paylaşılması hususunda anlaştılar.

Hz. Peygamber zamanında rifâde ve sikâye görevleri dedesinin, sonra da amcası Ebû Tâlib'in elinde bulunuyordu. Maddî durumunun bozulmasından sonra Ebû Tâlib, elindeki görevleri kardeşi Abbas'a devretmiştir.

Mekke'deki mevcut siyasî ilişkiler, şehrin tamamına hâkim bir siyasî gücün varlığına imkân vermiyordu. Bu sebeple buradaki düzeni bizzat kabileler sağlıyorlardı. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse her kabile kendi iç asayişini ve yönetimini sağlamak, bir otorite oluşturmak zorundaydı.

Hicaz'ın diğer şehirlerinde durum daha iyi değildi. Bu düzen içinde sürekli bir çatışmanın var olduğu da inkâr edilemez. Zira kabile mensuplarının ve kabilelerin çıkarları sık sık çatışmalarına sebep oluyordu.

Medine, siyasî açıdan Mekke'den daha şanssızdı. Hz. Peygamber hicret etmeden önce burada oturan iki Arap kabilesi arasında kan davası nedeniyle yıllardır devam eden çatışmalar vardı. Bu sebeple Araplar, iki kardeşin soyundan gelen Evs ve Hazrec kabileleri olarak bölünmüşlerdi. Şehirde bulunan Yahudi kabileleri de bu kamplaşmanın tarafı olarak bazı ittifaklar yapmışlardı.

Genel olarak iki gruba bölünen ve bunların kendi aralarındaki mücadelesi ile birlikte alt grupların mücadelesi şeklinde cereyan eden siyasetin, zulüm doğuran bir boyutu olması kaçınılmazdı. Zira güçlü olan, diğerlerine karşı gücünü kullanmaktan çekinmezdi. Rekabetin doğurduğu çatışmalar süreklilik arz ede-

biliyordu. Özellikle ekonomik kaynakların kıt olduğu çölde varlık gösterebilmek için güçlü olmaktan başka çare yoktu. Bu da yağmayı ve haksız yere başkasının malını gasp etmeyi âdeta bir hak haline getirebiliyordu.

2. İslâm Siyaseti

İslâm'ın Arap toplumunda meydana getirdiği en önemli siyasî değişim, Arapların itaat anlayışlarını değiştirmek ve kabileden olmayan birisine itaat etmeyi mümkün kılmak olmuştur. Zira Araplar arasında sadece kabileden olan birisine itaat mümkündü. Aksi takdirde itaat ancak, boyun eğmek ve esaret altında yaşamak suretiyle mümkün olabilirdi.

Kabileden olmayan bir lidere itaat anlayışı Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlamıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi Hz. Peygamber, Medineli olmadığı halde Medinelilerin büyük desteklerini almıştır. Bu desteğin sağlanması, Medine ahalisinin kendi aralarındaki sorunlardan kaynaklanan bazı sebepleri olmakla birlikte büyük bir başarıdır.

Hz. Muhammed'in otorite olarak kabul edilmesini sağlayan önemli etkenlerden biri, şehirdeki dengeler açısından Medinelilerin muhtaç oldukları haricî bir gücün müdahalesi olmakla birlikte bu desteğin devamında başka etkenlerin belirleyici rol oynadığını görüyoruz. Zira Hz. Peygamber'e itaat, sadece Medine'yle sınırlı kalmamış; yaklaşık on yıllık bir zaman içinde Arap yarımadasının tamamına yakını ona itaat etmiştir. Burada peygamberlik kimliğiyle siyasî erki elinde bulundurmanın beraber yürüdüğü açıktır. Araplar arasında onun peygamberliğini kabul edip bireysel olarak ihtida edenler her zaman mevcut olmakla birlikte Medine döneminin son yıllarında kabile temsilcilerinin kendisiyle görüşmesi sonucu toplu olarak İslâm'a giren

kabilelerin çok daha fazla nüfus barındırdığı bir gerçektir. Hz. Peygamber, sırf bir peygamber olduğu için değil, aynı zamanda gücünü kabul ettirmiş bir lider olduğu için büyük destek görmüştür.

Onun bu desteği nasıl kullandığı ve toplumu nasıl yönlendirdiği hususu önemli bir konudur. Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşmalarla barışı hâkim kılma çabası belirleyici olduğu kadar, toplumsal yapıyı değiştirmeye yönelik gayretleri de önemli bir etkiye sahiptir. Arapların ona itaat ederken bir zorlama ile karşılaşmadıkları tespiti doğru olmakla birlikte içinde bulundukları koşulların doğurduğu bir psikolojik baskının olduğunu da düşünüyoruz. Hz. Peygamber, putperest Araplara İslâm'ı kabul etmeleri yönünde baskı yapmasa da birbirleriyle rekabet ve Hz. Peygamber'e muhalif olmayı kendi çıkarları açısından uygun bulmadıkları için İslâm'a girmeyi uygun görmüşlerdir.

Arapların, Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra irtidat etmeleri, hatta bazılarının onun hayatında, üstelik peygamberlik iddiasıyla ayaklanmaları bu süreç içindeki İslâmlaşmanın siyaseten itaat anlayışıyla beraber yürüdüğünü, hatta siyasetin daha önemli olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber'e itaat eden Arap toplumunun bu tecrübesi, onlar için kısa sürede Atlas okyanusundan Orta Asya'ya kadar geniş bir alanı kapsayan hükümranlığın başlangıcı olmuştur.

İslâm'ın siyasî alandaki ikinci önemli değişimi, güç yerine adaleti hâkim kılmasıdır. Hz. Peygamber'e itaat edilmesinin sebeplerinden biri de budur. Eğer Hz. Peygamber, zulmetme pahasına kendi kabilesinin çıkarlarını gözeten bir lider olsaydı diğer kabilelerin ona itaat etmesi mümkün olmayacaktı. Ona itaati daha da güçlü hale getiren en önemli etken, haktan sapmaması ve adaleti ayakta tutmasıdır. Adalete sarılma ilkesi, Hz.

Peygamber'in vefatından sonra da asırlar boyunca kurulan birçok Müslüman devlet tarafından gözetilmiştir.

Hz. Peygamber'in diğer dinlere mensup insanlarla bir arada yaşama teşebbüsü açısından Medine'ye gelişinden kısa süre sonra orada yaşayan Yahudilerle ilişkileri dikkat çekicidir. Hz. Peygamber, hicret ettiğinde Medine'de bulunan Yahudilerle ilişkilerini başlarda olumlu bir çizgide yürütmeye çalıştı. Hatta Müslümanların dayanışmasıyla birlikte şehirde söz sahibi olunca Yahudileri anlaşma yapmaya davet etti. İlki hicretin birinci yılında yapılan ve daha sonra ilk anlaşmada bulunmayan diğer Yahudi kabilelerinin katılımıyla genişleyen bu anlaşmanın, bugünkü anlamda olmasa bile vatandaşlık kavramını muhtevi olduğu söylenebilir. Zira taraflar Medine'ye karşı yapılabilecek bir saldırıya birlikte karşı koymayı taahhüt ettikleri gibi sınırları belirlenen Medine'nin korunması için bazı sorumluluklar da üstleniyorlardı. Yahudilerle ilişkilerde büyük öneme sahip olan bu anlaşmanın koşulları, Müslümanları ve putperestleri de bağlayan hükümler taşıyordu. Özetle, her dinin mensuplarına kendi dinî kurallarını uygulama ve kendi liderlerinin hâkimiyeti altında yaşama hakkı tanınıyordu. Konumuz açısından anlaşmanın en önemli maddelerinden biri de taraflar arasında ihtilaf çıkması halinde Hz. Peygamber'e müracaat etme şartını getirmesiydi.

Hz. Peygamber Yahudilerle anlaşma yaparak Medine'deki siyasî konumunu güçlendirirken, bu durumu bir zulüm ve baskı aracı olarak kullanmamış; aksine üstlendiği sorumluluğun gereğini en güzel şekilde yerine getirmiştir.

Yahudilerle ilişkiler zamanla bozulmuş; gelişmeler ise Hz. Peygamber'in siyasî gücünü pekiştirmesine yaramıştır. Yahudilerin Medine'deki yeni siyasal yapıyı sindirmekte zorlandıkları muhakkaktır. Bu sebeple gerek Mekkeli müşriklerle, gerekse çevredeki diğer İslâm düşmanlarıyla Hz. Peygamber'e karşı işbirliği

yapmaya çalıştıklarını, bu arada Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetlerini etkisizleştirmek için çaba harcadıklarını görüyoruz.

Hz. Muhammed Medine'de lider olarak tanındıktan sonra kabileyi tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemedi. Kabile liderleri, kabileleri içinde söz sahibi olmaya devam ettiler. Hatta Hz. Peygamber, İslâmî tebliğin başarısı için Müslüman olan kabile liderlerinin konumundan yararlandı. Çoğu zaman kabile liderlerinin Müslüman olması, kabile mensuplarının topluca Müslüman olmasını sağladı.

Kabile, varlığını devam ettirmişse de akide bağlılığı ve buna dayalı İslâm kardeşliği, siyasî ilişkilerin de en temel hareket noktası oldu. Yine de değişim geçiren her toplumda olduğu gibi Arap toplumunda da zaman zaman geçmişe ait değer ve kabullerin tezahürleriyle karşılaşmak mümkündür.

Bu arada Müslüman Araplar arasında birkaç kez meydana gelen gerginlikler, Hz. Peygamber'in basiretli tedbirleriyle ve muhatapları arasındaki adil tutumuyla zararsız bir şekilde atlatılmıştır.

"Doğru ve güvenilir tacir, kıyamet günü peygamberler, sıddîkler ve şehitlerle beraberdir."[111]

Hadis

1. Cahiliyede Ekonomi

Arabistan, insanın çetin doğa koşullarıyla mücadele ederek yaşayabildiği, hayatın büyük zorluklarla yoğrulduğu bir yerdir. Yılın önemli bir kısmı çok sıcak ve kurak geçer. Tabiat koşulları bölgenin iklimine uyum sağlamış olan az sayıdaki canlının yaşamasına uygundur. Yaşam şartlarının zorluğundan dolayı buradaki nüfus yoğunluğu da azdır. Zira yarımadanın ekonomik kaynakları, büyük toplulukların yaşamını sürdürmesi için yeterli değildir. Nitekim Arabistan'da nüfusun artmaya ve beslenme kaynaklarının yeterli gelmemeye başladığı dönemlerde büyük göçler meydana gelmiştir. Öte yandan kıt olan ekonomik kaynaklara sahip olmak için Arabistan'ın sakinleri arasında sık sık çatışmalar ve kavgalar olurdu. Medine'de oturan Araplar, kuraklıklar nedeniyle karşılaşılan sıkıntıların doğurduğu göçler sırasında vatanları olan Yemen bölgesini terk ederek buralara gelmişlerdi.

Arap yarımadasında refah seviyesi yüksek değildi. Ekonomik kaynakların yetersizliği, Hicaz'da refah düzeyini yükseltebilecek büyük bir maddî birikime olanak tanımıyordu. Bu sebeple Arapların geleceklerini planlamaya ilişkin uzun vadeli düşüncelere sahip olmaları mümkün değildi.

111 Tirmizî, *Buyû'*, 4 [III, 515].

Gelir kaynaklarının temelini hayvancılık, tarın ve ticaret oluşturuyordu. Yarımadanın çeşitli bölgeleri arasında farklılıklar olmakla birlikte, hayvancılık en önemli gelir kaynağıydı. Özellikle deve, Arapların çölde yaşamalarını kolaylaştıran önemli bir yardımcıydı. Bu sebeple deve, Arapların hayatında büyük önem taşıyordu. Arabın devesi olmasaydı çöldeki hayatı çok daha çekilmez olurdu. Deveden başka sığır ve koyun gibi hayvanlar yetiştirerek geçimlerini sağlamaya çalışırlardı.

Hayvancılıkla uğraşan göçebe Araplar, çiftçiliği küçümserlerdi. Tarımla uğraşmak, toprağa bağımlılığı gerektirdiği için göçebe Arapların tercih ettiği bir geçim kaynağı değildi. Bu anlayışın oluşmasında, yarımadanın kaynaklarının yetersiz olmasının büyük payı vardır. Nitekim Yemen bölgesinde tarımsal faaliyetlerde önemli gelişmeler yaşanırken, Orta Arabistan'ın birçok yerinde yaşayan göçebe ya da yarı göçebe kabileler arasında toprağa bağımlı yaşam, küçümsenmiştir. Bu sebeple çöl halkı, doğal kaynakların yetersizliğinden dolayı geçimlerini sağlamak için zorunlu olarak göçebelik ve çapulculuğa yönelmiş; bu zorunluluğun doğurduğu hayat tarzı, bireylerde çeviklik, cüretkârlık ve cesaret gibi özellikleri geliştirmiştir.[112] Göçebeliği yaşam tarzı olarak seçen bir Arap için toprağa bağlı olmanın kötülüğü anlaşılabilir; zira onun için önemli olan, kendisini ve devesini doyuracak bir yer bulmak için dolaşmaktır. Bununla birlikte tarımsal faaliyete uygun olan yerlerde tarımın da önemli bir geçim kaynağı olduğunu görüyoruz. Sözgelimi Tâif, meyvecilik açısından önemli bir yerdi. Birçok Mekkelinin Tâif'te yazlığı vardı. Yine Medine, hurma yetiştiriciliği açısından Hicaz bölgesinin önemli merkezlerinden birisiydi.

İslâm dininin doğduğu Mekke'de başlıca gelir kaynağı tica-

112 Bk. Günaltay, s. 32-33.

retti. Buradaki ekonomik hayat, ticaretsiz düşünülemezdi. Ticaretin Mekkeli putperestlerin yaşamlarındaki önemli rolünü dikkate almadan İslâm'ın ilk yıllarındaki gelişmeleri çözümlemek olanaksızdır. Ticaret, buradaki Arapların geçim kaynağı olmasının yanı sıra sosyal, siyasî, dini ve kültürel ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir belirleyicidir. Bu sebeple Kureyşlilerin, Hz. Peygamber'e karşı çıkmalarında Mekke'deki ticaretin önemli bir etkisi vardı.

Mekkeli putperestlerin Hz. Peygamber'e karşı çıkmalarının sebeplerinden biri, ticaretle kazandıkları ekonomik gücü kaybetmek istememeleriydi. Onlar, Hz. Peygamber'in tebliğine muhatap olduklarında yeni dinin Kâbe'ye ilgi duyan çevredeki Arapları uzaklaştıracağını düşündüler. Çünkü Hz. Peygamber putlara tapınmayı eleştiriyordu; bu da Kâbe'deki putları ziyarete gelen Arapların Mekke'ye gelmemelerine sebep olabilirdi. Onlara göre bu gelişme, Kureyşlilerin ekonomik güçlerini zayıflatacağı gibi bölgedeki etkinliklerini de azaltacaktı.

Arapların en önemli ibadeti olan Haccın ticarî açıdan önemine daha önce değindik. Hac ibadetinin yapıldığı aylarda kurulan panayırlar, canlı ticarî aktivitelere sahne olurdu. Zilkade'nin başında başlayıp 20 gün devam eden Ukâz, en meşhur panayırdı. Bu panayıra birçok kabile katıldığı gibi Yemen, Suriye ve İran'dan katılanlar da olurdu. Ukâz, şairlerin şiirlerini okumaları ve hatiplerin güzel konuşmalar yapmaları için iyi bir ortamdı. Mekkelilerin katıldığı panayırlardan biri olan Mecenne, Ukâz'dan sonra kurulur ve on gün devam ederdi. Zu'l-mecâz ise, Mecenne panayırından sonra Zilhicce'nin 1. günü ile terviye günü (Zilhicce'nin 8. günü) arasında Ukâz yakınında kurulurdu. Bu panayıra katılanlar, panayırın bitimiyle birlikte Hac için Mina'ya giderlerdi. Ticarî kaygılarla Hac ibadetiyle ilgili bazı düzenlemeler de yapılmıştı. Bunlardan biri nesî uygulamasıdır. Kur'ân'da yasaklanan

nesî,[113] Hac ibadetinin uygun mevsimde yapılabilmesi için ayların yerlerinin değiştirilmesi suretiyle kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanmasıydı.

Hz. Peygamber'in ailesi de dâhil olmak üzere imkânı olan Mekkeliler, temel etkinliği Yemen ile Şam arasındaki transit ticareti sürdürmek olan ticarî faaliyette yer alıyorlardı. Şam ile Yemen'e yapılan bu ticaretin İslâm'ın doğuşu sırasında Mekkelilerin tekelinde olmasında, Abdumenâf'ın çocukları olan Hz. Peygamber'in büyük dedesi Hâşim ve kardeşlerinin çevre devletlerle ve yol güzergâhında yaşayan kabilelerle yaptıkları "ilaf" denen anlaşmaların büyük payı vardı.[114]

Yemen'e ve Şam'a yapılan ticarî seferlerin Mekkelilerin tekelinde olmasını sağlayan etkenler arasında, hac ibadeti nedeniyle Mekke'ye gelen hacıların alış-veriş ihtiyaçlarını karşılama ve onlarla diyalog kurmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Zira uzun zaman alan bu ticarî seferler için yol emniyeti büyük önem taşımaktadır. Bu da ancak bölgelerinden geçilen kabilelerle yapılan anlaşmalarla sağlanabilirdi. Mekkelilerin, Yemen ve Şam'ın dışın-

113 "*Nesî (haram aylan ertelemek), sadece küfürde ileri gitmektir. Çünkü onunla, kâfir olanlar saptırılır. Allah'ın haram kıldığının sayısını bozmak ve O'nun haram kıldığını helal kılmak için (haram ayı) bir yıl helal sayarlar, bir yıl da haram sayarlar. (Böylece) onların kötü işleri kendilerine güzel gösterilmiştir. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.*" (*Tevbe* 9/37).

114 Abdumenâf'ın oğullarından Haşim, Şam Kayser'iyle ve Şam yolundaki kabilelerle güven içinde ticaret yapabilmek için anlaşmalar yaptı. Abdumenâf'ın en büyük oğlu Muttalib, Yemen yöneticileriyle ve Yemen ile Mekke arasındaki kabilelerle anlaşmalar yaptı. Abdumenâf'ın diğer oğlu Abduşems, Habeşistan'a giderek benzer bir anlaşmayı oranın hükümdarıyla yaptı. Abdumenâf'ın en küçük oğlu Nevfel ise Irak'a giderek Kisra'yla ve yoldaki kabilelerle Kureyşli tacirler adına ilâf denilen anlaşmalar yaptı (Bk. İbn Habîb, s. 41-45; Belâzurî, I, 59; Hamidullah, "İlâf", *DİA*, XXII, 63; Yüksel, s. 34-37).

da Habeşistan ve İran'a da ticarî seferler düzenledikleri bilinmektedir.

Mekkelilerin Şam ile Yemen arasında transit ticareti çok önemsemeleri, elde edilen kârlarla ilgilidir. Zira aylarca süren bu meşakkatli seferlerde büyük kârlar elde edilmiştir.

Ticaret, Mekkeli Arapların hayatında o kadar önemlidir ki, bu durum din diline de yansımıştır. İslâm'ın din dilinde ticarete ilişkin kavramların kullanılmış olması, buradaki ticaret kültürünün ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Bu kavramlardan biri, bey'attır. Ticaret ve alışverişle ilgili kavramlar, Kur'ân-ı Kerîm'de bazı ayetlerde dinî kazançla ilişkili olarak geçmektedir.[115]

Ticarî seferlerin Mekkeliler açısından birçok önemli etkisi olduğu muhakkaktır. Bunlar arasında kültürel etkileşim sebebiyle Mekke toplumunun çevredeki diğer Arap kabilelerinden daha farklı bir konumda olmasını zikredebiliriz. Yukarıda putperestliğin Arabistan'a gelişiyle ilgili Şam etkisinden bahseden rivayetlere değinmiştik. Öte yandan Mekkelilerin çevre kültürler hakkında daha fazla bilgiye sahip olmaları ve daha çok etki altında kalmaları, bu kültürel iletişimin neticesidir. Ticaretin kültürel etkisi, Arapların diğer dinler hakkında bilgi sahibi olmalarına da imkân vermiştir. Zira ticaret yaptıkları yerlerden olan Yemen, Şam ve Habeşistan'da Hıristiyanlık yaygın olduğu gibi Yahudilik ve Mecusilikle de tanıştıkları bilinmektedir.

Ticarî hayatın bir diğer etkisi de Mekke'de bir dayanışma kültürünün oluşmasına katkıda bulunmuş olmasıdır. Ticarî seferler, birçok kişinin katılımıyla ve birbirlerine destek olmalarıyla gerçekleştirilebilecek bir faaliyetti. Dayanışma kültürü

115 Örnek olarak "alışveriş yapmak" anlamındaki "ticaret" kelimesi için bk. *Fâtır* 35/29; *Saff* 61/11. "Tartı, ölçü" anlamına gelen "mizan" kelimesi için bk. *Enbiya* 21/47. "Hesap" kelimesi için bk. *Enbiya* 21/1.

Mekkelilerin diğer Araplara karşı siyasette de üstünlük sağlamalarına katkı sağlamıştır.

Ticaret, bölgedeki diğer şehirlerde yaygın olmayan, Mekke'ye özgü bir ticaret kültürünün gelişmesini sağlamıştır. Bu çerçevede ticarî ortaklıkları ve vekil ya da görevli göndererek ticarî seferlere iştiraki zikredebiliriz. Ticaret yapan insanların hepsinin bizzat sefere iştirak etmeleri gerekmezdi. Sefere katılamayan insanlar, yerlerine bir başkasını vekil olarak gönderebildikleri gibi, birisiyle ticarî ortaklık da yapabilirlerdi.

Ticaret, Mekke Arapları arasında bazı insanların zenginleşmelerini de sağlamıştır. Ancak daha önemlisi uygulanan yöntemlerle ticaret, bir sömürü aracı haline getirilmiştir. Örneğin kendisine sahip çıkacak bir kimse bulamayan yabancı bir tacir, malını satmak için Mekke'ye geldiğinde haksızlığa uğramayacağından emin olamazdı. Bu sebeple Hz. Peygamber'in nübüvvetinden önce bu şekilde mağdur olan insanlara yardım etmek üzere bazı Kureyşli kabilelerin katılımıyla gerçekleştirilen Hilfu'l-fudûl'a ihtiyaç duyulmuştu.

Uygulanan bazı alışveriş yöntemleri, özellikle dışarıdan panayırlara alış-veriş için gelen bazı insanların mağdur olmalarına da sebep oluyordu. Yavrulamamış devenin yavrusunun satışı, hasat edilmemiş ürünün satışı, denk olmayan ürünlerin -örneğin yaş ürünün kuru ürün karşılığında kile ile- satışı gibi alışveriş muameleleri, zaman zaman mağduriyetlere neden oluyordu. Diğer taraftan pazara mal götüren ve pazarda oluşan fiyatı bilmeyen yabancıyı karşılayarak malını elinden almak, satın alınacak mala dokunarak başkasının mala müşteri olmasını engellemek gibi alış-veriş yöntemleri de haksızlıklara sebep oluyordu. Malın fiyatını yapay bir şekilde şişirmek, hileli bir şekilde artırma yaparak malın taliplisinin çok olduğunu hissettirmek suretiyle insanları kandırmak, yalan yere yemin ederek müşteriyi yanılt-

mak, bitmiş bir alışverişe müdahale ederek malı almaya kalkışmak ve karaborsacılık yapmak gibi uygulamalar da vardı.

Daha önemli bir sömürü kaynağı ise faizdi. Mekkeli zenginler, fakirlere yüksek faizle para ya da mal vererek hiçbir emek sarf etmeden kazançlarını katlıyorlardı. İslâm, faizin her çeşidini kaldırarak varlıklı insanların fakirleri sömürmelerine imkân veren faizciliğe son vermiş; meşru olan ticaret ise teşvik etmiştir.

2. Hz. Peygamber Döneminde Ekonomi

İslâm, ticaret hayatına hem ticareti Mekke dışına çıkararak, hem de ticarî işlemlerle ilgili düzenlemeler yaparak müdahale etmiştir. Faizin kaldırılması ve sosyal adaleti bozacak ticarî işlemlerin yasaklanması, dince mahzurlu sayılan maddelerin satışının men edilmesi gibi sınırlamalar, ticarî hayata ilişkin yeni düzenlemelerden birkaçıdır.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti, bir süre sonra Hicaz ticaretinde köklü değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Müslümanlarla Kureyşliler arasındaki gerginlik, Medine'den geçen ticaret yolunun değiştirilmesine, bir süre sonra da çatışmaya dönüşmüştür. Mekkeliler, kendileri açısından hayatî öneme sahip olan ticareti devam ettirmek için alternatifler aramışlarsa da çabaları sonuç vermemiştir. İslâm'ın Arabistan'a hâkim olması ve fetih hareketiyle beraber Bizans'a ve İran'a yönelmesi, Yemen ile Şam arasında kervanlarla yapılan ticareti Mekkeliler için önemli olmaktan çıkarmıştır. Böylece İslâm hâkimiyeti Mekkelilerin ticarî hayatında büyük değişiklikler meydana getirmiştir.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra Muhacirleri ticaret yapmaya teşvik ederek Yahudilerin elinde bulunan ticarete alternatifler oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda yeni pazar yeri oluşturarak Müslümanların Yahudilere ticarî açıdan ba-

ğımlı olmalarını engellemeye gayret etmiştir. Medine'de teşvik edilen ticarî faaliyetler, kısa sürede şehrin ekonomik hayatını canlandırmıştır. Diğer taraftan Medine'ye hicret eden Mekkeli Müslümanların Medine ticaretinde söz sahibi olmaları, onların ticaretteki yeteneklerini göstermektedir.

Kendisi de bir tacir olan Hz. Peygamber, Müslümanları ticarete teşvik etmiş; ancak Cahiliye döneminde karşılaştığı ve toplumun muzdarip olduğu bazı davranışlardan özenle kaçınılması üzerinde özellikle durmuştur. Sözünde durmak, yalan söylememek, emin olmak, insanları kandırmamak, tartıda ve ölçüde hile yapmamak ticaret erbabından beklenen belli başlı davranışlardır. Bu bağlamda münafıkların vasıflarıyla ilgili söylediği sözlerin bir kısmının tacirler için kaçınılması gereken davranışlar olduğunu da ifade edebiliriz.

Ekonomik hayattaki en önemli dönüşümlerden biri, sosyal adaletin bozulmasına sebep olan faizin kesinlikle yasaklanmasıdır. Bugünkü dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durumu makro ekonomik veriler açısından dikkate alırsak İslâm'ın faize karşı takındığı tutumun önemini daha sarih bir şekilde anlamak kolaylaşacaktır. Çünkü birçok devlet, faiz sebebiyle büyük sıkıntılar içine düştüğü gibi âdeta geleceğini sömürgeci devletlere ipotek etmek zorunda kalmaktadır. Öte yandan faizin, emek harcanmadan para kazanma yolu olarak bazı insanların mağduriyetine ve sömürülmelerine neden olduğu da açıktır. İslâm, doğduğu dönemde de büyük bir sömürü nedeni olan faizi kaldırmakla, Müslümanların kendi aralarında âdil bir ticarî hayat kurmalarını hedeflemiştir.

Faizin yasaklanmasıyla insanların sömürülmesi engellenirken infak ve zekâtla fakirlerin desteklenmesi de sağlanmıştır. Zekât ve fıtır sadakası dışında Müslümanlara mallarından infak etmeleri sık sık vurgulanmıştır. İnfak, Kur'ân'ın en çok teşvik et-

tiği amellerden biridir. Cahiliye döneminde de Araplar, muhtaç olan yakınlarına yardımda bulunurlardı. Ancak bu yaptıklarıyla Allah'ın rızasını gözetmek yerine şan ve şöhretlerini artırmak ve cömert olduklarını göstermek isterlerdi.

Yüce Allah, halis niyetle yapılan infak ile gösteriş için yapılan harcama arasındaki farkı şu benzetmeyle anlatmaktadır: "*Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de. Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah her bakımdan sınırsız zengindir, halimdir. Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.*"[116]

İslâm, ayrıca bazı ibadetlerin yerine getirilememesi ya da bazı günahlar sebebiyle kefaret yoluyla fakirlere yardım edilmesi uygulamasını da getirmiştir.[117] İmkânı olan Müslümanlara yük-

116 *Bakara* 2/261-264.

117 Yeminini bozan kişinin on fakiri doyurması ya da giydirmesi yahut bir köle azat etmesi; zıhâr yemini yapan birisinin bir köle azat etmesi, buna imkân bulamaması halinde peş peşe iki ay oruç tutması, bunu da yapamaması halinde altmış fakiri doyurması; ihramlı iken vaktinden önce tıraş olan kimsenin üç gün oruç tutması ya da altı fakiri doyurması veya bir koyun kurban ederek fidye vermesi; ihramlı iken avlanan

lenen bütün bu yükümlülükler, fakirlerin durumunu biraz daha iyileştirme amacına matuftur.

Çalışanın emeğinin karşılığını vermek, insanlara haksızlık yapmamak ve âdil olmak da her bireye yüklenen sorumluluklardandır. Kuşkusuz İslâm'ın emekten ve çalışandan yana olan tavrı fakirlerin ve kölelerin İslâm'a teveccüh göstermelerinin en önemli nedenlerinden biridir.

kişinin kefaret olarak avlanan hayvanın denginin kurban edilmesi, bedelinin tasadduk edilmesi, bedeliyle kurban kesilmesi ya da bedelinin her fıtır sadakası miktarı için bir gün oruç tutmasıdır. Kasten oruç bozmanın kefaretlerinden biri altmış fakiri sabah akşam doyurmaktır (Bk. Yaran, "Kefâret", *DİA*, 180-181).

"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"
(Zümer 39/9)

1. Cahiliyede İlim ve Kültür

Kur'ân-ı Kerim, Arapları ümmî bir topluluk olarak niteler.[118] Yine Kur'ân'da Hz. Muhammed'in "ümmî peygamber" olduğu vurgulanır.[119] Anne anlamındaki "ümm" kelimesinin ism-i mensubu olan ümmî kelimesi, "anadan doğduğu gibi kalmış, tabiatı bozulmamış, değişmemiş, yeni bir şey öğrenmemiş, okuma yazma bilmeyen" gibi anlamlara gelir.[120] Araplar için kullanılan "ümmiyyûn" kelimesi, kitap ehli olmadıkları anlamına gelir. Kutsal bir kitaba sahip olmamaları, Arapların yaşadıkları bölgelerdeki Hıristiyan ve Yahudiler tarafından küçümsenmelerine sebep olmuştur.

İslâm öncesi Arap dönemi için kullanılan Cahiliye kavramının bilgisizlik anlamına da geldiğini daha önce ifade etmiştik. Bu bilgisizliğin daha çok dinî bilgisizlik anlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Zira Cahiliye Araplarının genel malumatı ile Asr-ı Saadet Müslümanlarının bilgi düzeyleri arasında çok büyük bir fark olduğunu düşünmüyoruz. İslâm'ın Araplara kazandırdığı önemli bilgi, öncelikli olarak dinî bilgidir.

118 *"O, ümmîlere, içlerinden, kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir. Hâlbuki onlar, bundan önce apaçık bir sapıklık içinde idiler."* (Cum'a 62/2).

119 *A'râf* 7/158.

120 Bk. Çetin, "Ümmî", *İA*, XIII, 104.

Doğal olarak Arap kabilelerinin kendi aralarındaki münasebetlerinin yanı sıra diğer kavimlerle ilişkilerinin artması, bilgi dağarcıklarında ve kültürel birikimlerinde de bir farklılaşma getirmiştir. Ancak esas bilgisizlikleri Allah'ı bir olarak tanımama ve onu birlememe yönündendir.

Cahiliye Araplarının edebiyatta, özellikle şiir ve hitabette temayüz ettikleri bilinmektedir. Özellikle şiirde gelişmiş bir edebî zevke sahiplerdi. Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme yakın zamanlarda bazı şairlerin şiirin zirvesine çıktıkları anlatılır. Şiirdeki bu gelişmeye paralel olarak, hitabet sanatının da ileri seviyede olduğunu belirtmek gerekir.

Araplarda bazı ilimlerin pratik ihtiyaçları karşılayacak düzeyde varlığından haberdarız. Bunlar arasında ensab bilgisini zikredebiliriz. Araplar, kan bağına ve soya çok önem veriyorlardı. Bunun için de neseb bilgisini sözlü gelenek içinde nesilden nesile aktarırlardı.

Arap kabilelerinin kendi aralarında yaptıkları savaşlarda (Eyâmu'l-Arab) gösterilen kahramanlıkların gelecek nesillere aktarılmasına ihtimam gösterilir; kahramanlıklar, süslü ifadelerle abartılarak anlatılırdı.

Astroloji (ilm-i nücum) ve iz sürme (kıyafet) de Araplar arasında değer bulan ilimlerdi. Araplarda geçmişten ya da gelecekten haber verme anlamına gelen kehanet ve arafet de vardı.

Bir de tıp üzerinde kısaca durmak gerekir. Araplar, hastalandıklarında ya kâhinlere ya da ilaçla tedavi eden tabiplere giderlerdi. Kâhinler, okuyarak, çeşitli dualarla ya da sihirle, tabipler ise bazı doğal ilaçlarla tedavi etmeye çalışırlardı. Balın iç hastalıkları için iyi bir ilaç olduğuna inanılırdı. Hacamat (kan alma), kızgın

demirle vücudun bazı yerlerini dağlama ve bazı uzuvların kesilmesi şeklindeki tedavi yöntemleri de biliniyordu.[121]

Araplar arasında sözlü gelenek etkin olduğundan yazı, ticaretin bir aracı olmanın ötesine geçememiştir. Ticarette de trampa yöntemi yaygın olduğundan yazıya duyulan ihtiyaç, hayatî öneme sahip değildi. Hz. Peygamber'in tebliğe başladığı sıralarda Mekke'de 17'si erkek ve yedisi kadın olmak üzere 24 kişinin okuma yazma bildiği nakledilir.[122] Mekke'nin nüfusu dikkate alındığında bu sayının çok olmadığı anlaşılacaktır. Okur-yazar sayısının çok olmaması, okuma yazmaya duyulan ihtiyaca bağlıdır. Bu sebeple okur-yazar sayısının azlığını, müşrikleri bir eleştiri konusu yapmaktan ziyade onların yaşadığı hayat şartlarıyla ilişkili olarak değerlendirmek gerekir.

2. İslâm'ın İlme Verdiği Değer

İslâm'ın Araplara kazandırdığı en önemli bilgi, inanç alanında tevhittir. Buna bağlı olarak Arapların hayatlarında, hayata bakışlarında ve dünyayı algılayışlarında çok önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Din anlayışı hurafe ve efsanelere bulanmış olan Arapların yeni dinle birlikte vahiy kaynaklı sade ve esaslı bir dinî bilgiye sahip oldukları muhakkaktır.

İslâm, kuru kuruya bir bilgilendirme ile yetinmemiş; bu bilgilendirme toplum ilişkilerini de olumlu yönde inşa etmiştir. İlim öğrenmek o kadar önemsenmiştir ki, Medine'de kardeşleştirilen Müslümanlardan biri Mescid-i Nebevî'de kalarak Hz. Peygamber'den bir şeyler öğrenmek için dikkat kesilirken, kardeşi diğer işlere bakıyordu. Akşam buluştuklarında ise Hz.

121 Bk. Çağatay, s. 142-148.

122 Bk. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 276.

Peygamber'in yanında kalan kişi öğrendiklerini kardeşine öğretiyordu.

Hz. Peygamber'in yaşadığı asırda okuma yazmaya verdiği önem dikkat çekicidir. Aslında Cahiliye dönemi ile İslâm'ın doğuşu sırasında insanların yazıya duydukları ihtiyaçta çok önemli bir farklılık olmamasına rağmen Hz. Peygamber'in okuma yazma öğrenmeye çok önem verdiği müşahede edilmektedir. Bunda vahyin yazılmasına verilen önem kadar Hz. Peygamber'in okuma yazmayı önemsemesinin de büyük etkisi vardır. Temellerini Hz. Peygamber'in attığı bu anlayış sayesinde daha Raşid Halifeler döneminde okuma yazmanın o günkü koşullara göre epey yaygınlaşması, şaşılacak bir durum değildir.

Kur'ân-ı Kerim, ilme ve âlime ayrı bir değer vermiştir. "*Kullan içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkarlar.*"[123] ayeti, ilmin önemine vurgu yapmaktadır. Hz. Peygamber, "Âlimin abide üstünlüğü, benim sizden en basit olana karşı üstünlüğüm gibidir."[124] buyurmaktadır. İlme teşvik eden bir başka hadiste, "Ya öğrenen ol, ya öğreten, ya da dinleyen. Sakın dördüncüsü olma, helak olursun!" buyurulmaktadır.

İlim elde etmek için gösterilen çabayı da çok değerli gören Hz. Peygamber, "İlim elde etmek için yola çıkan kimse, dönünceye kadar Allah yolundadır."[125] buyurur. Diğer taraftan Hz. Peygamber, ilim öğrenmek için gösterilen çabanın bağışlanma vesilesi olacağını ifade eder.[126]

İlmin nereden alındığı değil, istikamete sevk etmesi önemli-

123 *Fâtır* 35/28.

124 Tirmizî, *İlm* 19 [V, 50].

125 Tirmizî, *İlm* 2 [V, 29].

126 "Kim ilim talep ederse bu, geçmişteki günahlarına kefaret olur." (Tirmizî, *İlm* 2 [V, 29]).

dir. Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi, "Hikmetli sōz, mūminin yitiğidir. Onu nerede bulursa, almaya daha çok hak sahibidir."[127] İşte İslâm'ın ilme verdiği bu önem, kısa sürede İslâm medeniyetinin bir ilim medeniyeti olarak inkişaf etmesini sağlamıştır.

127 Tirmizî, *İlm* 19 [V, 51].

Sonuç

Hz. Muhammed, nübüvvetin başlangıcından vefatına kadar İslâm dinini tebliğ ederken sadece inanca taalluk eden birtakım soyut kuralları anlatmakla kalmamış; İslâm inanç ilkelerinin benimsenmesi, bireysel ve toplumsal hayatta yaşanması için de büyük çaba harcamış; bu çaba sonucu İslâm, hayatın her yönünü kuşatan bir din haline gelmiştir.

Kabile, İslâm'dan önce Arapların sosyal, dinî, siyasal, kültürel, ekonomik ve hukukî hayatlarında merkezî bir yere sahiptir. Bu sebeple kabileyi ihmal ederek Arapların İslâm öncesi ve sonrası hayatı hakkında isabetli bir tahlil yapmak zordur. Arap kabilesi çöl şartlarına uyum sağlayan bir sosyal yapıdır. Bedevî Arapların birçok özellikleri Hicaz'da bulunan az sayıdaki şehirlerde yaşayan Araplar arasında da görülmektedir.

Kabileyi meydana getiren esas unsur kan bağıyla kabileye bağlı olan hürler olmakla birlikte çeşitli yollarla kabileye katılan kimseler de vardır. Bu sebeple kabile, canlı bir sosyal yapıdır. Kişiler ve kabileler arasında sık sık yapılan ittifaklar, sosyal bir düzen meydana getirmekle birlikte, bu durum aynı zamanda kabileler arasındaki mücadelenin gereğidir.

İslâm'ın Arabistan'a gelişiyle birlikte daha önce kabile kimliğini önemseyen ve kabileler halinde yaşayan Araplar, aynı akide etrafında birleşen bir ümmet haline geldiler. Kabile kimliği haklı

haksız ayrımı yapmaksızın akrabaya destek olmayı gerektirirken inanç birliği onları haktan yana olmaya yöneltti.

İslâm'ın Arap kabilesine alternatif olarak getirdiği sosyal kurum, din kardeşliğidir. İslâm dini, bütün müminleri kardeş kabul eder. Bu kardeşlik, Araplar arasındaki kabile dayanışmasının yerini tutmuş; hatta kabile dayanışmasının gerektirdiği hilfler kaldırılarak İslâm'a giriş, Müslümanlar arasında var olduğu farz edilen bir çeşit anlaşmaya taraf olmak şeklinde değerlendirilmiştir. Esasen Müslüman olmanın bu yönünü öne çıkarmak isteyen Hz. Peygamber, dine yeni girenlerden ve ihtiyaç duyduğunda diğer Müslümanlardan bey'at almıştır. İslâm aleyhine olmadığı sürece müminlerin yaptıkları anlaşmalar, muteber sayılmış; ümmetin bütün bireyleri söz sahibi şahsiyetler haline gelmişlerdir.

Kur'ân, Müslümanların kardeşliğini genel ilke olarak ilan ederken Hz. Peygamber, daha özel bir kardeşleştirme uygulamasını da gerçekleştirmiştir. İlk örneklerine Mekke'de karşılaştığımız kardeşleştirmenin ikincisi ve daha kapsamlısına Medine döneminin başında tesadüf ediyoruz. Burada kardeşleştirilen Mekkeli ve Medineli Müslümanlar birbirlerine karşı daha fazla sorumluluk yüklenmişlerdir. Öyle ki bu kardeşleştirme, onların birbirlerine varis olmalarını da gerektirmiştir. Bu uygulama, Muhacirlerin maddî sıkıntılarının bir nebze hafiflediği Bedir savaşından sonra kaldırılmıştır.

Kardeşleştirmenin sadece ekonomik boyutu olduğunu söylemek, meselenin doğru anlaşılması için yeterli değildir. Onun bundan başka Medine'de bir araya gelen ve farklı bazı kültürel değerlere sahip Müslümanların bir arada yaşamalarını kolaylaştırmak, birlik ve beraberliklerini pekiştirmek, fedakârlık ve iş bölümü yapmayı öğretmek, İslâm toplumunun eğitilmesini kolaylaştırmak gibi hedefleri de vardı.

Cahiliye Araplarıyla İslâm toplumu arasındaki farklılıkları görmemize imkân verecek sosyal kurumlardan biri ailedir. İslâm'ın temel hedefi Cahiliyede ailenin sahip olduğu güzel değerlerin geliştirilmesi ve olumsuz değerlerin yok edilmesi olmuştur. Bir taraftan kabileciliğin zararları azaltılırken öte yandan aile bireylerinin hak üzere dayanışma içinde olmaları teşvik edilmiştir. Akrabayı gözetmek, sıla-i rahimde bulunmak, yakınlara maddî destekte bulunmak teşvik edilen erdemli davranışlardandır.

Aileye atılan ilk adım olan evlilik kurumuyla ilgili İslâm'ın getirdiği düzenlemeler, İslâm ailesinin daha sağlam bir temele oturmasına imkân vermiştir. Cahiliye ile İslâm dönemindeki evlilik kurumu arasında birçok benzerlikler olmakla birlikte aile için zararlı kabul edilen birçok uygulama kaldırılmıştır. Bunlar arasında kadınların mağduriyetlerine neden olan, başlık parası vermemek için kadınların birbirleri karşılığında evlendirilmeleri olan şiğar nikâhıyla, kişinin üvey annesiyle evliliği olan makt nikâhı vardır. Yine iki kız kardeşin aynı anda bir erkeğin nikâhı altında bulunması şeklindeki evlilik ile süreli evlilik de kaldırılmıştır.

Cahiliye Araplarında mevcut olan çok kadınla evlilik uygulaması İslâm döneminde de devam etmiştir. Ancak yaygın kabule göre İslâm, erkeğin evlilik hakkını dörtle sınırlandırmıştır. Bize göre daha da önemlisi, İslâm'ın eşler arasında adaletle davranılması ve gönülde onları bir tutmak mümkün olmasa da haklarını vermede eşitliği sağlama yönünde telkin ve tavsiyede bulunmasıdır.

Evlilik kurumunun oluşturulmasında kadının haklarını korumaya yönelik tedbirler boşanma sırasında da alınmıştır. Cahiliyede karşılaşılan boşanmanın kadın için işkenceye dönüştürülmesi uygulamalarına son verildiği gibi, kadınların gerekçe-

leri olması halinde boşanma talebinde bulunabilmelerine, ayrıca eşini sevmemek gibi kişisel gerekçelerle erkekle anlaşma yoluyla boşanmalarına da imkân verilmiştir.

Kadınlara tanınan haklar, İslâm'ı Cahiliyeden ayıran en önemli özelliklerdendir. Cahiliyede ekonomik bağımsızlığı olmayan, hatta kendi mehrine bile sahip olamayan kadının ekonomik bağımsızlığına kavuşması sağlanmıştır. İslâm toplumunda daha aktif rol oynayan kadının eğitimine de daha çok önem verilmiştir.

İslâm'ın, durumunda büyük bir iyileştirme getirdiği Cahiliye döneminin bir diğer mazlum sınıfı ise kölelerdi. Cahiliyede kölenin beşerî hiçbir hakkı yokken İslâm hem kölelerin durumunda ciddi iyileştirmeler getirmiş; hem de hürriyetlerini kazanmaları için çeşitli yollarla bunu teşvik etmiştir.

İslâm toplumunu Cahiliye toplumundan ayıran en önemli özellik, dindir. Cahiliye döneminde var olan bazı varlıklara tanrısal özellikler vererek onları Allah'a ortak koşma inancı yerine Allah'tan başka ilah kabul etmemek olan tevhit inancı getirilmiş; yine ahireti inkâr yerine ahiret inancı yerleştirilerek insanın dünyada yaptıklarının hesabını ahirette vereceği anlayışıyla daha duyarlı olması hedeflenmiştir.

Cahiliye din anlayışı, Hz. İbrahim döneminden Hz. Muhammed'in yaşadığı döneme kadar geçen asırlarca zaman içinde putperestliğin etkisinde kalarak onun birçok özelliğini almıştır. Putperestliğin Arabistan'a belirli bir kişi tarafından getirilmesini kabul yerine tarihî süreç içinde yavaş yavaş tevhit diniyle karşılıklı etkileşim sonucu ortaya çıktığını kabul etmek daha doğru olsa gerektir.

Cahiliye Araplarının din anlayışlarında, bazıları Hz. İbrahim döneminden kalma olan birtakım ibadetler varsa da İslâm bunla-

rın bir kısmını kaldırmış; hac gibi ibadetleri ise ıslah ederek, şirk unsurlarından temizlemiştir. İslâm'ın getirdiği ibadetler, insanı hem ruhen terbiye etmeyi, hem de sorumlu bir birey olarak yaşadığı toplumda bazı sorumluluklar üstlenmesini hedeflemiştir.

İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde mevcudiyetlerinden söz edilen haniflerin esasen tek bir inanca sahip insanlar olmadıklarını, hanif kelimesinin dininden sapan, uzaklaşan insanlar için kullanılan genel bir tabir olduğunu, putperestlerin dinî değerlerine saygı duymayanlara hanif dendiğini, bu tabirin daha sonra birkaç muvahhidi ifade edecek şekilde anlam kazandığını düşünüyoruz. Mekke'de bulunan ve putperestliği reddeden hanifler ise genellikle Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin etkisinde kalarak bu anlayışı benimsemiş olmalıdırlar. Zaten bunlardan bazıları Hıristiyan olmuşlardı.

İslâm'ın önemli bir düzenlemesi ise siyasî alandaki istikrarsızlığı ve başıboşluğu gidermek olmuştur. Cahiliyede var olan kabileler arası ilişkiye dayalı siyaset yerine, İslâm ümmetinin çıkarını gözeten, ayrılık yerine birlik getiren bir anlayış yerleştirilmiş; böylece zulüm ve baskının yerine hak ve adalet umdeleri kaim olmuştur.

Cahiliye dönemindeki ticaret anlayışı birçok haksızlığa sebebiyet verebiliyordu. Faiz ise güçlü ve zenginin fakiri sömürmesinin en önemli aracıydı. İslâm hem zulme sebep olan ticaret şekillerini, hem de faizi kaldırdı. Bundan başka Müslümanlar arasında -karz-ı hasen gibi- dayanışmayı artırıcı birçok tedbir aldı.

Arapların Cahiliye dönemindeki ümmîliği yerine bilgiye değer veren bir anlayışı yerleştiren Hz. Peygamber, kısa sürede dünyanın en büyük medeniyeti haline gelen İslâm Medeniyetinin temellerini attı.

İslâm Medeniyeti, başka etkenlerle de beslenen, ancak asıl rengini İslâm'ın verdiği bir medeniyet olarak tekrar dirilmeye ve canlanmaya namzet, insanlık için kurtuluş umudu olmaya devam etmektedir.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1413/1992.

Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınlan, İstanbul 1996.

Aydın, M. Akif- Hamidullah, Muhammed, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, Ankara 2002.

el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (279/892), *Ensâbu'l-eşrâf*, Thk. Muhammed Hamidullah, 3. Basım, Kahire [1987].

Cabiri, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.

Cemâl Cevde, *el-Avdâ'u'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye li'l-mevâli fi sadri'l-İslâm*, Ammân 1409/1989.

Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, el-Mektebetü'ş-şâmile (el-isdâru's-sânî 2.09).

Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

Çetin, Nihad M., "Ümmî", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul 1986

-"Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1991.

Demircan, Adnan, *Hz. Peygamber Devrinde Münafıklar*, Esra Yayınları, Konya 1996.

Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, İstanbul 1992.

Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993.

Günaltay, Şemsettin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, Sadeleştirenler: M. Mahfuz Söylemez, Mustafa Hizmetli, Ankara 1997.

Hamidullah, Muhammed (2002), *İslâm Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, 4. Basım, İstanbul 1980.

- *Hazreti Peygamberin Savaşları*, Çev.: Salih Tuğ, İstanbul 1981

-"İlâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000.

-"Hilfu'l-fudûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, İstanbul 1998.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-munammak fî ahbâri Kureyş*, Talik: Hurşid Ahmed Faruk, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1405/1985.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Sîretu'n-nebî*, Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire (t.y.).

İbn al-Kalbî (204/819), *Putlar Kitabı*, Çev.: Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Dâru sâdır, Beyrut 1405/1985.

Kapar, Mehmet Ali, "Kus b. Sâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, Ankara 2002.

Kuzgun, Şaban, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul 1997.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/874), *es-Sahîh*, Thk.: M. Fuâd Abdulbâkî, İstanbul 1413/1992.

Önkal, Ahmet, "Ca'fer b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *es-Sünen*, İstanbul 1992.

Tülücü, Süleyman, "Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 4, 1980.

Yaran, Rahmi, "Kefâret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006.

Yurdagür, Metin, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XII, İstanbul 1995.

Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.

A

Abbasiler 26
Abduddâr 95
Abdullah b. Ubey 57
Abdulmuttalib 74
Abdumenâf 95, 103
Âdem 78
Adi b. Neccar 57
Ahlâf 95
Alkame el-Hârisiyye 57
Amr b. Luhay 71, 77, 78
Anadolu 30
Arabistan 15, 16, 48, 68, 69, 70, 71, 80, 81, 100, 101, 104, 106
Araplar 11, 17, 23, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 47, 48, 57, 60, 61, 64, 68, 70, 72, 73, 76, 78, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 108, 111, 122
Astroloji 111
Aşura 75

B

Ba'l 77
Bedir 40, 41, 43, 44
Belka 71
Beytullah 69, 70
Bilal-i Habeşî 65
Bizans 19, 68, 94, 106

C

Câfer b. Ebî Tâlib 41
Cürhüm 78

E

Ebrehe 82
Ebû Bekr 36
Ebu'd-Derdâ 41
Ebû Eyyûb el-Ensârî 44
Ebû Tâlib 18, 22, 41, 95, 123
Emeviler 47
Enes b. Mâlik 42
Evs 17, 39, 77, 87, 95
Evsliler 77
Eyyâmu'l-arab 111

F

Ficâr 17
Filistin 69

G

Gassân 77
Gassânîler 94

H

Habeşistan 36, 41, 59, 82, 103, 104
Hacer 69
Hansa 57
Hanzala b. Ebî Âmir 87
Hatice 18, 82
Hatice bt. Huveylid 57
Hayber 41
Hazrec 17, 39, 77, 87, 95
Hazrecliler 77
Hicaz 16, 17, 67, 68, 69, 75, 80, 81, 83, 95, 100, 101, 106
Hilfu'l-fudûl 18, 105
Hind bt. Utbe 57
Hîre 94
Hudeybiye 21, 72, 89
Huzâa 17, 71, 77
Huzeyl 77
Huzeyme b. Mûdrike 77
Hûbel 67, 71, 76, 77

İ

İbnu'd-Duğunne 36
İbrahim 68, 69, 70, 71, 74, 75, 78, 83, 84
İran 19, 94, 102, 104, 106
İsâf 76, 78
İsâf b. Amr 78
İsmail 68, 69, 70, 71, 74, 75, 78, 84

K

Kâbe 68, 69, 70, 76, 77, 78, 80, 82, 94, 102
Kenan 69
Kinâne 77
Kuba 45
Kureyş 17, 20, 22, 23, 57, 77, 78, 122
Kureyşliler 80, 95, 106
Kusay 78, 94
Kus b. Sâide 84, 86

L

Lât 24, 67, 76, 77

M

Mecenne 102
Medine 10, 16, 17, 26, 31, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 77, 79, 81, 82, 95, 96, 98,

100, 101, 106, 112
Mekke 10, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 36, 40, 42, 43, 45, 57, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 93, 94, 95, 101, 103, 104, 105, 106, 112, 121
Mekkeliler 80, 82, 103, 106
Menât 67, 76
Merve 78
Mısır 68
Mina 102
Muâz b. Cebel 41
Mudar 77
Mutayyebûn 95
Mut'im b. 'Adî 36

N

Nahle 77
Nâile 76, 78
Nâile bt. Sûheyl 78
Nedve 94

O-Ö

Osman b. Huveyris 86
Ömer 89

R

Receb 17, 75

S

Sa'd b. Heyseme 45
Sa'd b. Muâz 64
Safâ 78
Sakîf 17
Selma bt. Amr 57
Selmân 41
Selman-ı Fârisî 65
Selûl 57
Suffa 44
Suheyb b. Sinan er-Rumî 42, 65
Suriye 67, 68, 71, 82, 102

Ş

Şam 83, 94, 103, 104, 106

T

Tâif 16, 17, 23, 36, 57, 77, 101

U

Ubeydullah b. Cahş 82, 86
Uhud 31, 41, 82
Ukâz 102
Uzza 24, 67, 76
Ümm Hâkim bt. el-Hâris 57
Ümm Umare bt. Ka'b 57

V

Vâkıdî 41
Varaka b. Nevfel 82, 86

Y

Yahudiler 17, 37, 46, 80, 81, 82, 110
Yemen 17, 68, 70, 77, 78, 80, 94, 100, 101, 102, 103, 104, 106
Yesrib 16, 57

Z

Zemzem 74, 78
Zeyd b. Amr 86
Zeyd b. Hârise 47, 51, 62, 65, 89
Zeyneb bt. Cahş 47, 51, 89
Zilhicce 17, 78, 102
Zu'l-mecâz 102

Hz. Peygamber, bir taraftan kendisine gönderilen vahyi insanlara aktarırken, diğer taraftan hem dinî emirleri yerine getiriyor; hem de müminlerin, vahyedilenleri bireysel ve toplumsal hayatlarında yaşaması için çaba harcıyordu. Onun çabaları, ömrünün önemli yıllarını sıkıntılar içinde geçirmesine neden oldu, ama yılmadı. Bazı iyi âdetlere sahip olmakla birlikte, sosyal yapısı adaletsizlik doğurmaya müsait olan, bu sebeple birçok kötülüğü de içinde barındıran bir topluma, yeni dine göre şekil vermeye çalıştı. Özellikle toplumun hayat felsefesini değiştirmeye önem verdi. Daha önce Arap, kabilesi için yaşarken artık inancı için yaşamaya başladı. Bu durum, bir anlamda Arab'ın özgürleşmesine ve bireysel kimliğine kavuşmasına imkân tanıdı. Bazıları tarafından iddia edildiği gibi Allah'a kulluk, bireyin kimliğini ortadan kaldırıp kişiliksiz hale getirmiyor; aksine Allah'ın dışında kalan bütün varlıklara (mâsivâya) karşı özgürleşmesine olanak tanıyordu. Allah'a karşı özgür olmak ise hakikatte mümkün değildir. İslâm'ın hedeflediği Müslüman birey için dünyada Allah rızasını kazanmaktan daha önemli bir şey yoktur. Bu sebeple çıkar beklentisiyle kişiliğini ezdirmez. Dünya metaı için yalan söylemez; onurunu çiğnetmez, başkalarının onuruyla oynamaz; zulmetmez ve zalimlere yardım etmez. Daha önce kabilesinin gelenekleri içinde kendini hür sanan Arab'a, hiçbir kulun önünde boyun eğmemesi ve hiçbir kuldan da boyun eğmesini istememesi öğretildi.

ISBN 978-975-473-483-6

on-line satış için...
www.kitapyurdu.com